

פרק שמיני: מה עיר הגדולה לעיר המתים

1. המורשת הזרה של רומא.

כשאנו חושבים על העיר העתיקה של רומא, אנו חושבים מייד על האימפריה שלה: רומא וסמלי הכוח הנראה לעין, מובילי המים, אמות המים והכבישים הסלולים, אשר היתוו דרך בהתגברם על גבעות ועמקים, בדלגם מעל נהרות וביצות ובהתקדמם בצורה אחידה - כמו לגיון רומי מנצח. רומא זו היתה מאוחדת באמצעות ארגון אדמיניסטרטיבי רופף, אשר השתמש בסימנים חשבוניים בצורה מגושמת מדי בכדי להתאים להנהלת חשבונות מסודרת. העדר הכשרון המתמטי המופשט און ברומא על ידי יכולתה לטפל באובייקטים מוצקים וליצור תקנים וארגון המתאימים למסות גדולות. מעל הכל, לרומאים היה כבוד יסודי כלפי כל סדר מבוסס, אפילו כאשר היה מנוגד לדעותיהם; תכונה זו ניכרת גם בגזע אחר של בוני אימפריות - הבריטים.

האימפריה הרומית, שהיתה תוצר של מרכז כוח עירוני יחיד, היתה בעצמה יוזמה עצומה של בניית עיר. יוזמה זו הותירה את חותמה על כל חלקי אירופה, צפון אפריקה ואסיה הקטנה, בשינוי דרך החיים שהיתה נהוגה קודם לכן בערים העתיקות וייסוד סוג חדש של סדר, שנבנה נדבך על גבי נדבך במאות התיישבויות חדשות, ערים קולוניאליות, ערים "חופשיות", ערים שנוהלו לפי החוק המקומי הרומאי וערים "משועבדות"; לכל אחת מאלה היה סטטוס שונה, אם לא צורה יחודית משלה. בתיאור כללי של המדינה הרומית בטרם הפכה לעיי חורבות, התייחס אליה מחבר המסמך כאילו היתה מורכבת מ-5627 גופים אזרחיים נפרדים. אפילו לאחר נפילתה של העיר רומא במאה החמישית אמר המשורר רוטיליוס נמאטיאנוס (Rutilius Namatianus) בהערצה בלתי מוסתרת: "עיר של אדמה רחבת ידיים, שאתה יצרת".

דברי הוקרה אלה נאמרו על רומא בזכות ולא בחסד; בעוצמה אותה צבר כוח המגן היה ניתן להתעלם מחומותיהן של הערים הישנות, או אפילו לבנות ערים חדשות ללא כל חומות מגן. בפעם הראשונה מאז ייסוד העיר, היה לאדם המערבי תחת שלטון האימפריה מושג לגבי אורח החיים בעולם פתוח לחלוטין, שבו שלטו החוק והסדר בכל מקום אליו פנה ובו היתה האזרחות, בכל מובן שהוא, המורשת האנושית המשותפת בהתגלמותה.

השיטה והמשמעת אשר הפכו מלכתחילה את רומא עצמה לחזקה, הביאו לרשויות החיוניות שלה את אותו עקרון של סדר. אכן, התכונות הרומיות בלטו יותר בערים הקולוניאליות החדשות מאשר בבירה העתיקה עצמה. זאת משום שהסדר אותו זיקקה והפיקה רומא עבור הצריכה המרוחקת יותר, ואותו מזגה לתוך בקבוקים טריים, עורבב בתוך כלי הקיבול הישן בשמרים ושיירי מזון אשר מעולם לא הוצאו ממנו.

אבני היסוד של העיר הרומית נחצבו בעיקר משתי תרבויות אחרות, האטרוסקית וההלנית. מהאטרוסקים, מחדירי התרבות לצפון איטליה, אשר מקורם וקורותיהם עדיין סתומים בפנינו, הגיעו חלקי הדת והאמונות התפלות של ההתפתחות העירונית הרומית. האקרופוליס של העיר האטרוסקית היה, כמו באזור האגאי, ממוקם תמיד בראש גבעה: שם נאמרו הבשורות והנבואות הקדושות לפני ייסוד העיר. הרומאים, לפי דברי וארו (Varro), המשיכו את הטכסים האטרוסקים בייסוד הערים החדשות. לא רק שהחלו את בנין העיר בנבואה, שמטרתה היתה הבטחת טובת האלים, אלא שאף קביעת גבולות העיר נעשתה ע"י כוהן אשר הינחה את האתנים והמעדרים שעסקו במלאכה.

שלא כמו העיר היוונית, בה נבנתה החומה בשלב מאוחר יותר של קיומה, החלה העיר הרומית את דרכה עם חומה כזו. מסיבות דתיות ושימושיות כאחד נבנתה העיר בצורה מלבנית, בקובעה את הדוגמא הסטנדרטית למחנה הזמני אותו חפר הלגיון הרומאי עבור עצמו בשלב מאוחר יותר. מהגדרה דתית זו של העיר עלה מרכיב נוסף, הפומריום (pomerium), חגורת קרקע קדושה מצידה החיצוני והפנימי של החומה, עליה נאסר לבנות בנינים. היתרון

הצבאי למגיני העיר שהיה גלום במנהג זה הוסיף עוצמה נוספת לסנקציה הדתית.

התכנית המלבנית היתה חלק ממסורת עתיקה יותר שהתקיימה בצפון איטליה, ואשר סביר להניח שהחלה כבר בתקופות הניאוליטיות המוקדמות. הכפרים ששכנו בעמק ה-פו תוכננו בצורה מלבנית, המזכירה בגזעי העצים הארוכים והישרים את ה-קסטרום (castrum) הרומי המאוחר יותר. אולם, מלבד הנוף הסביבתי עצמו, ניתן להטיל ספק באם יש קשר ישיר כלשהו בין ההתישבויות הקדומות ובין הערים הרומיות המאוחרות. האזכור האמנותי של עיר קטנה המוקפת בגדר העשויה מעצים, שמופיע על עמוד טראיאנוס (Trajan), מרמז על קיום מקורות אחרים לעיר הרומית, שבתקופת התפתחותה היו עדיין נראים לעין או לפחות קיימים בזכרון. עם זאת, הכשרון הרומי להנדסה חייב חוב ישיר לתרבות האטרוסקית, על אף שהאיכר האיטלקי, אדם אמיץ הנושא מעדר ואת, הפך מסורת זו בכל מקום למורשתו הוא. בנוסף לקוי המתאר המקודשים שלה, תוכננה העיר הרומית כדי להיות בהרמוניה עם הסדר הקוסמי. הסימן הטיפוסי המבדיל אותה מערים הלניסטיות בסגנון דומה הוא קיום שני הרחובות הראשיים, הקארדו (cardo), המכוון על ציר צפון-דרום והדקומאנוס (decumannus), על ציר מזרח-מערב.

צורתה של העיר המחולקת ע"י שני רחובות ראשיים היוצרים בהצלבם זווית ישרת הינה צורה עתיקה. באדאווי (Badawy) (ר"ב) גילה את הדוגמאות המוקדמות ביותר לכך במצודות שנבנו על האיים הסלעיים או על גדות הנילוס בתקופת השושלת השתים-עשרה. מקורם המשותף של המצודה, המחנה והעיר הוא בארגון הצבאי.

הרחובות הראשיים תוכננו כך שיצטלבו במרכז העיר; שם נחפרה באר עבור השרידים הקדושים, ושם היה המקום הקבוע - או לפחות האידיאלי - עבור הפורום, המקבילה הרומית לאקרופוליס ולאגורה, ששולבו ליחידה אחת. בעוד עקרון הכיוון לפי רוחות השמיים התפתח מרקע דתי, הרי שבמהלך השנים הוא השתנה עקב נתונים אובייקטיביים במבנה השטח ועקב תכנון מוטעה בתקופות מוקדמות, כשם שהשתנתה גם תכנית האסכלה, אשר התפתחה במקביל ובצמוד אליו. אך אלה המשיכו להתקיים כשריד מיושן מתרבות קודמת זמן רב אחרי שאיבדו את משמעותם הקוסמית. הדאגה להיגיינה ולנוחות בתקופתו של ויטרוביוס שינתה עוד יותר את מבנה העיר הרומית; ויטרוביוס הציע שהסמטאות והרחובות הקטנים יכוונו אף הם בהתאם לצירים המרכזיים, כדי להמנע מהרוחות הקרות והבלתי נעימות בחורף ומהחום הכבד ששרר בקיץ. אך כפי שקרה לעתים קרובות למדי, הדת הדגישה את חשיבותו של עקרון האוריינטציה עצמו.

הרומאים קיבלו מהעיר ההלניסטית את דוגמת הסדר האסתטי שהיה מבוסס על שיקולים מעשיים. לכל אחד מהמוסדות הגדולים של התכנון המילטי - האגורה הסגורה והצורות שהחליפו אותה, הרחוב הרחב והאחיד עם שורות בנינו, והתאטרון היווני - התאימו הרומאים אופי שונה ויחודי, בכך שהתעלו מעל המקור היווני הן בעיטור והן בפאר. המקומות בהם התאחדו שני זרמי השפעה אלה בנפש הרומית היו בעיקר בערי אפריקה וסוריה, שלעתים התפתחו בצורה מרשימה כערים המתמחות בתעשייה או במסחר ספציפיים, או בערי המושבות הצבאיות, שנוסדו על מנת לשרת כנקודות אחיזה של האימפריה, ובהן שוכנו דרך קבע חיילי הלגיון שהיו תמיד זמינים לחזרה לשירות הצבאי. ערים אלה שימשו גם כבתי מנוחה עירוניים אליהם פרו החיילים הותיקים של מלחמות הכיבוש הרומיות, ושם היו יכולים להנות מתוצאות הכיבושים והביזות.

טימגאד (Timgad), שהתגלתה רק בשנים האחרונות ב-אלג'יר, היא דוגמא לאמנות התכנון הרומית והחן שהיה בה בתקופות המאוחרות יותר. בהיותה עיר קטנה בסדר הגודל של פראינה, ובשל העובדה שתכנונה ובנינה נמשכו זמן קצר בלבד, קיימת בה פשטות דיאגרמית שלא נפגעה מהשינויים והחידושים שנראו בערים פעילות יותר, אשר היו נתונות ללחצי גדילה חזקים. תכנית המשבצות הרגילה, בתוך המסגרת המלבנית, המעברים

המקומרים, הפורום, התאטרון, הזירה, האמבטיות וחדרי השירותים הציבוריים (היקרים מדי ומעוטרים מדי) היו ציוד סטנדרטי בעיר שכוז. כל אלה נמצאו בטימגאד. ניתן לראות צורות דומות לאלה בכל רחבי האימפריה: מציסטר (Chester) שבמערב אנגליה, בה ניתן למצוא עד היום רחוב קניות "רומי" מכוסה ומוגבה ועד לאנטיוכיה ואפסוס שבאסיה הקטנה. השווקים החדשים בקובנטרי (Coventry) ובהארלו (Harlow), עם קומות המשרדים והחנויות הגבוהות שלהן, מהוים חזרה לתכנית הרומית רבת המיפלים, כשם שמרכז הקניות שנבנה בתחילת המאה ה-19 בפרובידנס, רוד איילנד (Providence, Rhode Island), מהוה דוגמה נוספת לכך.

פרט לעיבוד המפורט של האמבטיות הציבוריות והזירה הענקית (שאפילו בערים קטנות הכילה כ-20,000 איש), לא היה אף אחד ממתקנים אלה בבחינת תגלית חדשה של הרומאים. תרומתה של רומא היא בהפיכתם לאוניברסליים ול"ציוד תקיני" בכל עיר. כמו בתיאורו של תומאס מור (More) לגבי ערי אוטופיה - מי שראה עיר אחת, ראה את כולן. רומא היתה מטחנה ענקית, אשר שינתה תרבויות אחרות, על מגוון הצורות והתכנים האופייניים להן, לקשרים האחידים היחודיים שלה. במקומות בהם השאירו הרומאים עצמאות מוניציפאלית, לא היה זה על מנת לעודד גיוון, אלא כדי להשאיר על כנם חוסר אמון וקנאה הדדית בין ערים שכנות וכדי להבטיח, באמצעות הפרדה נמשכת, את שלטונה האחיד של האימפריה.

ערים אלה הותאמו לסגנון החדש - גודל צנוע וסגנון פשוט: כמעט ההיפך הגמור מעיר האם עצמה, הנפרשת בחוסר סדר. הארכיטקט הרומי היגנוס (Hygenus) קבע ש"העיר... האידיאלית צריכה להיות 800 על 530 מטר [424 דונם], מכיון שמידה גדולה מזו עלולה לסכן את ההגנה, בגלל סימנים לאברורים לאורך חומותיה". טוריני ואוסטיה נבנו לפי מידות אלה, הראשונה כמעט בדיקנות מושלמת; זאת למרות ששטחם של אזורים אחרים נע בין 48 דונם בבאזל, כ-200 דונם בשטרסבורג ואורלי, 1,300 דונם בלונדון, 2,000 באוטון (Autun) ו-2,500 בניס (Nimes). למרות שוטרוביוס קבע כי חומה מקיפה ומעגלית תהפוך את ההגנה על העיר לקלה יותר, הרי שמרשם זה לא הצליח להתגבר על הנסיון הקודם ועל ההרגלים השגורים בכדי להכות שורש.

לא היתה התייחסות מספקת לערים החדשות, אשר ניבנו בימיה הראשונים של האימפריה כנקודות אחיזה באדמה הכבושה. באורח מוזר, אפילו החוקרים שהתייחסו לסגולותיהן כדוגמה לתכנון ערים מסודר התעלמו מהגידול השיטתי במספריהן. אך עצם קנה המידה הגדול של בנייתן מלמד על קיומה של מדיניות שלטונית של "ערים חדשות", אם נשתמש בביטוי השייך ליוזמות האנגליות של תקופתנו. יתכן שמשום שרומא רצתה להצהיר על יחודה ועצמאותה, היא לא עשתה כל מאמץ לייסד מרכז רומא שניה, עד ההכרזה על ביזנטיון כבירה המזרחית ומעבר מרכז הכובד של המדינה הרומית לפרובינציות המזרחיות. אך מטרת יסודות קולוניאליים אלה נותרה מעשית: קיקרו כינה את נרבונה (Narbonne) שבדרום גליה (בערך 118 לפנה"ס) "קולוניה של אזרחים רומאים, מגדל שמירה של העם הרומי, מבצר כנגד השבטים הפראיים של גליה".

נראה כאילו כל הערים החדשות תוכננו עבור אוכלוסיה מצומצמת, בערך חמישים אלף איש. כנראה שזה היה הגבול המתאים למידת האוכלוסיה. פלאסנטיה (Placentia) ו-קרמונה (Cremona) נוסדו באותה שנה, כל אחת עם ששת אלפים משפחות. אם נוסיף לכך את מספר העבדים נגיע, פחות או יותר, למספר התושבים הסטנדרטי של העיר הרומית. אפילו בעיר הנמל השוקקת של אוסטיה לא עלה מספר התושבים על 50,000. בולוניה הכילה פחות אנשים מאשר היו בה בימי הביניים. אם כך, למרות שהאימפריה הרומית הביאה לצמיחתן וגדילתן של ערים היסטוריות רבות - באמצעות ייצור ומסחר זר - הרי שהיסודות החדשים נותרו צנועים למדי. בערים חדשות רבות היו כ-50,000 תושבים; האוכלוסיה הכוללת של ערים אלה לא עלתה על 17,500,000 איש.

אילו לא היתה קיימת מדיניות ברורה של פיזור מתוכנן תחת שליטה רומית, היתה האוכלוסיה מסוגלת ליצור שתיים עשרה יחידות כדוגמת רומא. אך יש לשים לב לנקודה חשובה: באותו רגע בו הגיעה העיר רומא לגבולות הצפופות וחוסר הארגון, נעצרה היוזמה הרפובליקנית של פיזור עירוני מקומי. ייסוד קולוניות באיטליה עצמה כמעט שלא התבצע לאחר שנת 68 לספירה.

ייסוד הערים החדשות היה הישג חברתי בעל ערך רב יותר מאשר כל הישגיה של רומא בזכות שליטתה הבלעדית הניצולית. לגודלן המצומצם של הערים החדשות היה פיצוי באיכות הגבוהה והיכולת לספק צרכי עצמן, כיון שבתקופות נורמליות היו מסוגלות ערים אלה למלא את כל דרישותיהן מהסביבה הקרובה. בדרך זו נשמר איזון כפרי-עירוני, עליו לא הצליחו לשמור מקומות גדולים יותר מפאת מהירות ומידת צמיחתם. במקומות רבים היתה הקולוניזציה מלווה בסדר דומה מבחינת תכנון הנוף, מיפוי הכבשים וחלוקת שטחים ליחידות מלבניות ארוכות, שעדיין מהוות הגדרה מקובלת לחלוקה בחיי היומיום. שיטה זו מאפיינת אזורים נרחבים של השפלה האיטלקית, דלמטיה (Dalmatia) ואפריקה.

גם אם אין בידינו עדויות כתובות לכך, הרי שניתן להסיק שהיו קיימות מחשבה מוקדמת ומדיניות ברורה שהביאו לייסוד הערים הרומיות החדשות. כל המוסדות והאמנויות בהם התפארה רומא היו בנמצא בערים אלה: אפילו הטכסים המגואלים בדם של הזירה התאפשרו בזכות נדבנים מקומיים, שניסו להנציח את שמם באמצעות עושרם ונדיבותם. כל מה שהיה נחוץ לחיים אורבניים שלמים היה קיים בערים אלה, מלבד עוצמתה וגיוונה של העיר רומא, עם הריכוז בשטח של כמה קילומטרים רבועים של משאביה של אימפריה שלמה, המשתרעת מהנילוס ועד הים הצפוני.

עבור האזרח הרומי בן המעמד העליון, כך נראה, לא היו ערי הפרובינציה בבחינת קיימות. היוקרה של העיר רומא גרמה ליחס לערים החדשות, הדומה ליחסן של לונדון ופאריז לריכוזים דומים בעידן הנוכחי. על מנת לחיות טוב, היה עליו לחיות ברומא עצמה, וכאשר החיים בה הפכו בלתי נוחים - מפאת מגיפה או מחויבויות חברתיות מכבידות - עזב את רומא ועבר לאחת הוילות הכפריות. לאזרח שכזה לא היה כל דחף או רצון לסגל את עצמו לשיגרה התובענית פחות והיתרונות שאינם שניים במחלוקת שהיו בערי הפרובינציה החדשות. ניתן לראות בשתיקתם של הסופרים הלאטיניים בכל מה שקשור לערים החדשות - שבמובנים כה רבים היו נעימות יותר לחיים ורצויות יותר לחברה האנושית מאשר רומא - משהו מהסנוביות האופנתית הקיימת במעגלים דומים באנגליה, לגבי הערים החדשות המקיפות את העיר לונדון. הם העדיפו למות ברומא מאשר לחיות בטורינו או פאביה (Pavia).

(מקורות - Harlow, Crawley) (ר"ב).

אך מקריאת ספרות המאה החמישית והששית לספירה מתגלה סיפור שונה. בתקופה זו הבשילו הערים הגלמיות החדשות, וכל אחת מהן קיבלה אופי יחודי לה, היכול להתגבש רק כתוצאה מהמשקעים שונתרו ממאורעות היסטוריים ומהמשכיות הדורות במקום. מתוך המגבלות שקיבלו על עצמן נוצרו חיים פרובינציאליים פורחים, שאת הרושם שהותירו ניתן לזהות בשירים מאותה תקופה של אוסוניוס מבורדו (Ausonius of Bordeaux). ערים אלה שימרו את מה שהיה יקר ערך בתרבות הישנה של הפוליס, בדיוק כמו שערים כדוגמת אקס-אן-פרובנס (Aix-en-Provence) שמרו בחיים על האיכויות הגליות, שהיו עדיין נראות לעיין במאה השמונה עשרה, והושמו במסגרות זכוכית במוזיאונים של פאריז, אך אינם ניכרים עוד בשדרותיה ההומות.

לרומא מעולם לא היה דמיון מספיק על מנת להשתמש בעקרונות ההגבלות, הריסון, הארגון המסודר והאיזון לקיום העירוני והאימפריאלי העצמי שלה. רומא נכשלה בהנחת היסודות לכלכלה יציבה ושיטה פוליטית ישרה בה תיוצג ביעילות כל קבוצה; מבנה שכזה היה מאפשר חיים טובים לעיר הגדולה. מאמציה לייסד קהילה אוניברסלית הסתכמו בסופו של דבר בהשגת איזון של פריבילגיות ושחיתויות.

ניתן עדיין לזהות את חותמה של רומא על ערים רבות באיטליה ובמקומות אחרים: נאפולי, בולוניה, פארמה, פלאסנטיה ו- אוסטיה היו בין יסודותיה המוקדמים של הרפובליקה, בעוד שבמהלך המאה הראשונה לספירה נוספו גם קומו (Como), פאביה, ורונה (Verona) ו-פירנצה. כל הערים האלה תוכננו כיחידות שלמות, עם גושי בנינים שגודלם כ-80 מטר לכל כיוון, ועם שטחים פתוחים ומבני ציבור הממוקמים בכניסה לעיר, ביחס לדרכי התעבורה העיקריות. למרות שרומא עצמה, על שבע גבעותיה, היתה מעין "עיר אקרופוליס" שנוצרה מאיחוד כפרים שאוכלסו בשבטים שונים ונפרדים, הרי בערים החדשות, אפילו אם היתה בהישג יד גבעה נישאה כמו בטורינו, נבנתה העיר בגובה נמוך, ליד הנהר, כדי לאפשר זרימה חופשית ותכנון רגיל. הפיאצה, הקאמפו והרחוב המקומר של העיר האיטלקית המאוחרת היו תוצאות ישירות של התכנון הרומי. למרות שהשווקים של ימי הביניים היו שונים הן מבחינה פונקציונלית והן מבחינה אדריכלית מהפורום הרומאי, לא ניתן לראות אותם כחידושים עצמאיים ללא קשר לצורות קדומות יותר. המקומות הפתוחים של העיר לא קיבלו צורה חדשה לחלוטין עד למאה השבע-עשרה.

בהתחשב בכשרונה של רומא בבניית דרכים וכבישים, ניתן לראות באם חלו בערים החדשות שינויים כלשהם בתכנון המיליטרי הסטנדרטי: חשיבות הנושא עולה, משום שפקקי התנועה הביאו להוצאת הוראות מוניציפליות, בתחילה ברומא במהלך המאה הראשונה לפנה"ס, ואחר כך גם בפרובינציות. ניתן היה לצפות שהנסיון שנצבר יביא לצורך בהפרדה חריפה בין השדרות הראשיות לבין רחובות השרות הקטנים, או אפילו שמהנדסי רומא, המודעים לעומס התנועה שהיה בעיר והתפשט לפרובינציות, יקדימו את הצעותיו של לאונרדו דה וינצ'י לגבי הפרדת נתיבי התנועה על גלגלים מהדרכים המיועדות להולכי הרגל, שיבנו בגובה שונה. אך ככל שנתגלה עד עתה, לא היתה חריגה משמעותית כלשהי מהתקדים היווני. אלא שמערכת הכבישים הבין-עירוניים הביאה את עיקר התנועה לנקודת מפגש במרכז העיר, במקום להתחבר לרשת הרחובות במשיק לשולי העיר, או לפחות ליצור כיכר גדולה, ריקה מתנועה, ליד המרכז, בצד אחד של השדרה. ההצטלבות המיושנת במרכז יצרה כמות מירבית של עומס מיותר. למרות שהעיר היתה מחולקת ל-ויצי (vici) - שכונות או רובעים עם מרכזים ושווקים משלהם - לא היה דבר ברשת רחובות העיר שישמש לזיהוי יחידה זו, או יהפוך את חייה למלוכדים יותר.

להתפתחויות מסוימות בתכנון הרומי אין בנמצא דוגמאות במטרופולין הבלתי מתוכנן או בערים החדשות המתוכננות היטב; יש צורך להרחיק לכת עד ערי סוריה ואסיה הקטנה, שחלק מהן הגיעו לרמתה של רומא עצמה מבחינת האוכלוסיה והמורכבות החברתית. למה שקרה ב-פלמירה, גראסה (גרש-Gerasa) ו-פיליפופוליס (Philippopolis), או ב-אנטיוכיה ו-אפסוס, לא היתה השפעה כלשהי על המשך תכנון הערים במערב אירופה. אך כדאי להתייחס לכמה מהמאפיינים הנראים לעין בערים אלו, ולו רק משום שאלה חזו את הרוח והצורה של העיר ה"מודרנית" - הווה אומר המסחרית והביורוקרטית - אפילו יותר מהעיר ההלניסטית שכה הרשימה את פואטה.

רחוב החנויות הרחב, הנמתח ללא גבול עד לקו האופק ואורכו מודגש לעתים קרובות ע"י שדרות העמודים, היה מאפיין בולט של ערים אלה. רחוב זה תפס, כנראה בפעם הראשונה, את מקומו של השוק הפתוח המרוכז, למרות שהשדרה הראשית, כמו בפלמירה, התפתחה לפלאזה עגולה. שדרות חנויות כאלה היו קיימות בדמשק - "הרחוב הנקרא ישר", המוזכר בברית החדשה - ובירושלים. יתכן שהמקור הוא קדום עוד יותר - "הדרך הרחבה", המתורגמת לעתים כ"שדרה" בטקסטים השומרים. אורכם נקטע, חזותית, ע"י קשתות הפונות לארבעה כיוונים בנקודות המפגש של הרחובות הראשיים. באשר לאנטיוכיה - לפי דברי ליבאניוס (Libanius), בנאומו על אנטיוכיה בסביבות שנת 360 לספירה - היו בעיר זו כעשרים וששה קילומטרים של רחובות משובצים

בעמודים, עם אותו סוג של תערובת מבנים פרטיים וציבוריים אותו ניתן למצוא היום בכיכר פיקדילי בלונדון או בשדרה החמישית בניו יורק. ליבאניוס היה מודע לערכן של דרכים כאלה, משום שהוא התייחס לכך במלים הבאות:

"כשאתה מהלך לאורכן אתה מוצא המשכיות של בתים פרטיים עם מבנים צבוריים המחולקים ביניהם בהפוגות, פה מקדש, שם בית מרחץ, במרחקים מתאימים לכל רובע; בכל מקרה הכניסה היא בתוך שורת העמודים. מה אומר כל זה, ומה המטרה בתאור ארוך זה? ובכן, נראה לי שהצד הנעים ביותר והריוחי ביותר בחיי העיר הוא המגעים האנושיים והחברתיים וזוהי, בחיי זאוס, היא עיר בה ניתן למצוא רבים מאלה. טוב לדבר ויתר טוב לשמוע, והטוב מכולם הוא לתת עצה, להזדהות עם נסיונם של חברים, לחלוק את שמחתם וצערם ולקבל יחס דומה מהם - אלה ואינספור מעלות אחרות נוצרות ממפגש אדם עם חבריו. אנשים בערים אחרות, להם אין שדרות עמודים מול בתיהם, נותרים בגפם בשל מזג אויר קשה; עקרונית, הם חיים באותה העיר, אך למעשה הם רחוקים זה מזה כאילו חיו בערים שונות... בעוד אנשים בערים מאבדים את הרגל האינטימיות ככל שהם גרים בריחוק רב יותר, הרי שאצלנו, מצד שני, הרגל הידידות הפך קבוע באמצעות מגע מתמיד, והא מפותח כאן באותה מידה שהוא מתמעט שם".

אך משהו אחר, "מודרני" באותה מידה, מאפיין את אנטיוכיה ומבדיל בינה לבין רומא, בה אפילו בשיא האימפריה היו הרחובות חשוכים בלילה ואנשים נעו בהם תוך סכנת חיים, בהחשפם לרציחות של בני המעמד הנמוך ולגנגסטרים של המעמד העליון, כמו בלונדון של המאה ה-18. מאפיין זה היה תאורת הרחובות. באפסוס במאה החמישית לספירה היה רחוב ארקדיוס (Arcadius) מואר בחמישים נורות, "שהאירו עד המונומנט המרוחק של חזיר הבר". אך לפי דברי אמיאנוס (Ammianus), עוד באמצע המאה הרביעית "זוהר הנורות בלילה היה שווה לעתים קרובות לאור היום". ליבאניוס משלים את עדותו: הוא מתפאר בכך שתושבי אנטיוכיה "ניערו את עריצות השינה; כאן מוחלפת נורת השמש בנורות אחרות, העוברות את תאורת המצרים. אצלנו שונה הלילה מהיום רק בסוג התאורה. המסחר ממשיך כמו קודם לכן; אחרים ממשיכים במלאכת ידם, בעוד אחרים נותנים עצמם לשירה וצחוק".

מה משמעותו של זה? יתכן ששום דבר מעבר לעובדה, שהרוח המסחרית יוצרת את צורותיה האופייניות בלי קשר למרכיבים אחרים בהרכב התרבותי, בדיוק כשם שניתן להבין בקלות את הרוח הצבאית, כפי שהיא בוטאה באורח מכני אצל המקדונים או השומרים, ונמשכה בצורות דומות בצבא של המאה ה-18, שהשתמש בכלי נשק שונים לחלוטין. זאת משום שאנו שמים לב, כי הרוח המסחרית החדשה נראתה בלונדון של תחילת המאה ה-19 רק עם התרבות תאורת הרחוב ותאורת חלונות הראווה. בקיצור, השוק של היום והלילה יצר כמעט באורח אוטומטי את "הדרך הלבנה העליונה". האם תאורת לילה עודדה את ה"סיאסטה" של שעות עבודה ארוכות יותר על מעמד הפועלים?

לצערנו אין לנו תמונות כאלה היכולות ללמדנו על ערי התעשייה באימפריה הרומית, למרות שרוטיליוס (Rutilius), בחזרו לביתו שבגאליה בשנים הראשונות של המאה החמישית, ציין בראותו את אלבה (Elba), "מפורסמת במכרותיה, עשירה כמו נוריקום (Noricum) בחנויות הברזל וכמו ביטורה (Biturex), שם מחושל הברזל". התמונה הקיימת בדמיונו לגבי הסדר הקלאסי היתה עשויה להשתנות, אילו היינו מודעים לתכנון החיצוני או לתכנים האנושיים של מקומות אלו. אנו רואים בצורה ברורה את התעשייה כחלק מוכר ובלתי נפרד של העיר, עד לימי הביניים.

עד עתה עסקנו באותם היבטים של החיים הרומיים, אשר מקורם היה בעיקר בקרב העמים אותם כבשה רומא. עד שנת 751 לפנה"ס, זמן ייסוד העיר (לפי קיקרו), היו הרומאים עצמם כפריים פשוטים. אפילו מדיניות "הערים החדשות" לא היתה חידוש: מדיניות זו היתה ביצוע שיטתי ביותר של פעולת הצמיחה האיונית באמצעות קולוניזציה, אלא שהפעם נילוו לכך גם הגבלות חמורות. בערים הקטנות יותר של גליה - ואולי דוקא משום קנה המידה המצומצם שלהן - שלטה המסורת היוונית הן מבחינה פוליטית והן מבחינה ארכיטקטונית; דוגמאות לכך מהוות מרסיי, נרבונה ואורנג' שבדרום צרפת, עם יסודותיהן העצמאיים שעוגנו בתרבות ההלנית מאות שנים קודם לכן. התרומה הרומית המיוחדת לתכנון היתה בעיקר ענין של הנדסה איתנה וראותנות שחצנית. טעמים האמנותי של ה"נובו ריש", הניכר בחפצי האמנות הקטנים אותם בזזו, אינספור הפסלים והאובליסקים - גנובים או חיקויים קפדניים - והעיטורים היקרים שהזמנותיהם הלכו והתרבו. אך בפרובינציות היווניות, אם בגליה או בסיציליה, לא חסרו עידונים יווניים של הטעם והסגנון. אין ספק כי המקדש הקרוי "מזון קארה" (Maison Caree) בעיר ניס, שהיה אהוב על תומאס גפרסון, הוא יצירה נפלאה שהתאפשרה בזכות הישגיה של אמנות אטיקה בתקופתה הטובה ביותר. אפילו בהיותו חדש נראה בודאי הבנין כשביר, כשם שהיום, בשל שבירותו, הוא נראה חדש באורח מוזר.

אך חותמה של רומא על האורבניות לא קיים בזכות עבודות שנלקחו ממקורות אחרים, או בזכות האינפלציה הגואה בסדרים הקלאסיים. כדי להבין את עקרונות קיומה של רומא, הן בהצטיינות הפיסית והן בגילויים האנושיים הגרועים ביותר, יש צורך למקד את תשומת הלב על העיר רומא עצמה. כאן נוסדה המידה החדשה: כאן שולבו כוחותיהם של המהנדס והחייל לא רק על מנת לבנות חומות ותעלות מגן, אלא גם מאגרי מים וסכרים בקנה מידה שלא נודע כמותו עד אז. כאן ניסתה רומא באמצעות המבנים הצבוריים הגדולים שלה לא רק להתמודד עם המוני האדם אותם קיבצה יחדיו, אלא גם להעניק לתרבות ההמונים חזות עירונית מתאימה, המשקפת את ההדר הקיסרי.

כדי לחקור את פשר תרומה זו יש צורך להיות מוכן לנסיון קשה: כדי להנות מכך, יש צורך לשמור על עינים פקוחות, אך לדעת לסתום את האף מפאת הצחנה ולאטום את האזניים שלא לשמוע את זעקות הכאב והייסורים. מעל הכל, יש צורך לשמור על לב אבן ולעצור כל נטיה לגילוי רחמים או חמלה; זאת משום שרומא הגיעה לכל ביטויי הקיצוניות האפשריים, גם במידת הרוע והסאוב. רק סמל אחד יכול לשקף במידה נאותה את תוכנם של חיים אלה: ביוב פתוח. הביוב יהיה גם הנקודה הראשונה בסקירתנו.

לא במקרה מהוה "הביוב הגדול" (Cloaca Maxima) את המונומנט העתיק ביותר של ההנדסה הרומית. תכנון מערכת זו במהלך המאה הששית לפנה"ס היה בקנה מידה כה גדול, עד שכמעט ניתן להניח כי המתכננים ידעו בבירור שקבוצת הכפרים הדלים באיזור יהפכו במהירה למטרופולין המונה מליון תושבים, או אולי הניחו כי עיסוקם העיקרי של תושבי האיזור יהיה שימוש במערכת הביוב לצורך הפרשותיהם. מבנה האבן היה כה יציב ומידותיו כה רחבות ידיים, עד כי הוא נמצא בשימוש עד היום. בעצם השימוש הרצוף במשך למעלה מאלפיים וחמש מאות שנים, מוכיחה מערכת הביוב הרומאית כי עלויות נמוכות בתחילת הבנייה אינן מובילות בהכרח להצלחה כלכלית; זאת משום שאם הצרכים שידרשו בעתיד נחזו כהלכה והפתרונות להם נבנו כנדרש, הרי שהעלות הסופית, הנמשכת על פני כל משך חיי העיר, היא הגורם הקובע בראייה הכללית. אם נראה זאת במושגים אלה, הרי מערכת הביוב הרומאית הינה אחד המבצעים ההנדסיים הזולים ביותר שנבנו אי פעם, למרות שהיא נמצאת בשורה אחת עם מובילי המים והגשרים המאוחרים יותר אשר עדיין נמצאים

בשימוש, ובודאי עם פונט-דו-גאר (Pont du Gard) הנפלא בפרובנס.

הגיאוגרף היווני סטראבו (Strabo) ציין כי בעוד תשומת ליבם של היוונים הוקדשה בתכנון עריהם בעיקר ליופי ולביצורים, נמלים ואדמה פוריה, הרי שהרומאים ראו כחשובים את הכבישים הסלולים, אספקת המים ומערכת הביוב. אם כן, תכונה זו היתה מבוססת למדי כבר במאה הראשונה לספירה. דיוניסיוס איש האליקרנסוס (Dionysius of Halicarnassus) מאשר את ההבחנה כמעט באותן מלים, וניתן להניח כי הסכמה זו נמשכה הלאה. ניתן לסכם את הישגיה הבולטים של רומא בתחומים רבים במילותיו של מדען דגול אודות פירוש ארכיטקטוני יהיר לתפיסתו המהפכנית של זמן ומקום: "שבקושי ניתן לעכלו, אך ניתן להפרישו באופן נפלא".

הביוב הגדול קדם להעברת מים בצנורות ממעינות ונחלים רחוקים, אולי משום שאספקת המים מהבארות המקומיות היתה מספיקה עד שנת 109 לספירה, מועד תחילת השימוש במוביל המים של טראיאנוס, שהעביר מים לגדה הימנית של נהר הטיבר כדי לספק את צרכי האוכלוסיה הגדלה. סלילת הכבישים קדמה אפילו לצנורות המים; אך הכבישים שנסללו היו בעיקר מחוץ לרומא, משום שהעיר עצמה עדיין בוססה בבוץ אדמת השפלה. בשנת 312 לפנה"ס תיכנן אפיוס קלאודיוס (Appius Claudius) את הדרך הרומאית הממשית הראשונה, "ויה אפיה" (Via Appia). מספר מקומות מראים על כך שהשימוש בדרכים סלולות בעיר רומא, כמו הישגים אחרים של ההנדסה והבניה באותה תקופה, לא היה נהוג במשך כל תקופת חייה האימפריה, אך היה נפוץ בערים החדשות והקטנות יותר שנבנו ברחביה. בפומפיי, לדוגמה, נהנו הולכי הרגל ממדרכות ומעברי חציה מוגבהים מעל לדרכי התנועה בעיר.

בכל שלוש הדוגמאות - ביוב, מובילי מים ודרכים סלולות - שימוש חידושי ההנדסה הקיסרית אשר לא היו ידועים בערים ואזורים קודמים להקמת צורות קולקטיביות גדולות, שנועדו לשימושם של המוני האדם שגרו בערים. אך כפי שקורה לעתים קרובות ביישומים ההמוניים של ההנדסה, היתרונות הפיסיים הוגבלו בעוני מסוים של הדמיון בביצועם. הנדסת השפע המוגזם לא היתה מתאימה משום - כמו בבניה העכשווית המאיימת כל כך של כבישים מהירים בארה"ב - שהסיבה האנושית שבאופק נראתה עמומה מדי, או לא התקבלה כמטרה סופית. אם כך, כשם שהכבישים המהירים שלנו אינם משולבים כראוי במערכת הכבישים המקומית, כך לא היו מערכות הביוב הגדולות של רומא מותאמות לחדרי השרותים אשר מוקמו מעל הקומה הראשונה. גרוע מכך - הן כלל לא היו מחוברות לבתים המאוכלסים בצפיפות. בקיצור - במקום בו הצורך היה חמור - היו רק מתקנים מכניים מעטים. למרות שרוב התושבים היו מסוגלים, תמורת תשלום, להשתמש בבתי השימוש הציבוריים בשכונותיהם, הרי שהנוהג השגור בעיר היה שימוש בתחתית חדרי המדרגות בבנינים המאוכלסים בצפיפות, משם היתה ההפרשה האנושית מפונה לעתים מזומנות ומועברת, כדשן טבעי, לשדות המקיפים את העיר. עם זאת, הכמויות האדירות היו מעבר ליכולתה של האדמה לספוג, משום שיש בידינו עדויות על תעלות ביוב ובורות ספיגה פתוחים ברובעי מגורים; אלה נסגרו, אך לא נאטמו סופית, רק בתקופה מאוחרת יותר.

אספקת המים מלמדת על אותו שילוב בלתי כלכלי של מתקנים טכניים משוכללים ותכנון חברתי פרימיטיבי. מקורות המים הציבוריים היו בשפע, כך שאפילו השימוש הנרחב במים לאמבטיות לא גרם לדלדולם. אך האמבט הפרטי היה בבחינת מותרות לעשירים בלבד. העדויות הארכיאולוגיות ברומא לא מצביעות על צנורות מים כלשהם שאפשרו העברת מים מעל לקומה הראשונה בבתי המגורים, למרות שבעיר קטנה יותר, כדוגמת פומפיי, היתה אפשרות כזו. אם כן, מי שתיה ומי שפכים בבנינים הגבוהים של רומא נישאו ביד, זה למעלה וזה למטה, כפי שהיה הדבר גם באדינבורו של המאה ה-17. בנושא זה נכשלה רומא, על כל כשרונה ההנדסי ועושרה, בהבנת הנושאים

הבסיסיים ביותר בהיגיינה הציבורית. על אף שבתו המשפט הרומאים לא היססו להעניש עבריינים שנלכדו ע"י המשטרה העירונית בזיהום העיר, הרי שהליכה ברובעי המגורים בשעות הלילה היתה כרוכה בסכנה של "פגיעה" מכדי ההפרשות האנושיות, אשר תוכנם נשפך מבעד לחלונות הדירות בקומות הגבוהות.

בקיצור, בהישיג ההנדסה החשובים, בהם היתה רומא המובילה בערים - מובילי מים, ביוב תת קרקעי וכבישים סלולים - יישום ההישגים היה בלתי יעיל ונעשה בקנה מידה מצומצם. בעצם גודלה וחמדנותה, רומא הכשילה את עצמה ומעולם לא הצליחה לספק את צרכיה העצמיים. אין ספק כי בתחומים אלה היו הערים הקטנות מנוהלות בדרך יעילה יותר, רק משום שבהן לא הוגדשה הסאה האנושית.

לא ניתן לעזוב את נושא ההפטרות מהשפכים מבלי להתייחס למרכיב אחר, אשר הטיל צל כבד על האינטליגנציה והיכולת של הפקידים המוניציפליים של רומא, כיון שהוא מתאר את שפל המדרגה בבריאות והיגיינה, אליו לא הגיעו גם קהילות פרימיטיביות יותר. אפילו אמצעי הזהירות הבסיסיים ביותר כנגד מחלות לא היו קיימים בהתייחסות לכמויות האשפה האדירות שהצטברו בעיר הגדולה; ויש לזכור כי רומא, בשיא פריחת האימפריה, מנתה כמליון איש. אם נגדיר את השארת בורות הספיגה הפתוחים במרכז העיר כעבירה תברואתית, איך נקרא להשארתן של גופות אדם, ביחד עם כל צורות הרפש והפסולת

האפשריות, בבורות פתוחים (Fosse) אשר נחפרו בשולי העיר? גם ללא הזמנה מפורשת זו לטיפוס וכולירה, הפכה נפיצות המלריה את רומא וסביבתה הקרובה לאחד האזורים הפחות בריאים בעולם; מצב זה נמשך עד למאה ה-19, כפי שיודעים קוראיו של "דייזי מילר", ספרו של הנרי גיימס (Henry James). כדי להתגבר על החוסר בסטטיסטיקות רפואיות ברורות, ניתן להתייחס למספר הרב של מקדשים ומזבחות שהוקדשו ל"אלת הקדחת", בהם ניתן לראות עדות לאיום הקבוע של הדבקות במלריה; זאת בעוד קיימות עדויות להתפרצויות חוזרות ונשנות של מגיפות מדבקות וקטלניות, שגרמו לעתים למותם של אלפי אנשים ביום אחד. לפיכך אין זה פלא שרומא, אפילו בשיא פריחתה האימפריאלית, נתקפה בשרשרת מגיפות קשות - 23 לפנה"ס, 79, 65 ו-162 לספירה.

ניתן להצדיק חלקית את קיומם של הבורות הפתוחים כאמצעי חירום להתמודדות עם תמותה במימדי ענק; אך קיומה של שיגרה יומית כזו מראה על חוסר ההתייחסות הכרוני של רומא לחיי אדם. מימדי המוות ברומא הופכים לכמעט בלתי מתקבלים על הדעת, אם נכלול את מספרי החיות שנשחטו מדי יום במחוזות הגלדיאטוריים הגדולים: לעתים נשחטו ביום אחד למעלה מחמשת אלפים בעלי חיים, שכללו בין השאר גם פילים ושוורים, וזאת בנוסף למאות בני אדם שמצאו את מותם מדי יום בזירה. משום שהעדות היא כה בלתי מתקבלת על הדעת, עדיף יהיה לצטט את אחד החוקרים שבחנו את הנושא בעצמם, הארכיאולוג רודולפו לנציאני (Lanciani):

"קשה להבין", אומר לנציאני, "את הרעיון של שדות המוות הרומיים, ריכוז של בורות לתוכם הושלכו בחוסר סדר אנשים ובהמות, גופות, פגרים וכל סוג של פסולת. תארו לעצמכם את מראה הבורות האלה בעת תקופת המגיפות, כאשר הבורות נשארו פתוחים יום ולילה. כאשר הם התמלאו עד גובה פני הקרקע, החלו הרומאים למלא את תעלת המגן שהקיפה את חומת סרביוס טוליוס (534-578 לפנה"ס) בגופות שהושלכו פנימה כאילו היו אשפה, עד אשר הצטברו לגובה הרחובות הסמוכים".

בחפירותיו מצא לנציאני שבעים וחמישה בורות שרוחבם כארבעה מטר, עומקם כעשרה מטר, והם מלאים ב"חומר אחיד, שמנוני, שחור וצמיגי". הוא נזכר כי ביום בו גילה את הבור השלישי, הוא "נאלץ לשחרר מדי פעם את חבורת העובדים שעזרו לי, משום שהצחנה שעלתה מן הבורות שנפתחו אחרי אלפיים שנה היתה בלתי נסבלת, אפילו לאנשים שהורגלו לקשיים מכל סוג, כמו שהיו החופרים שעבדו בשבילי".

תחת שלטונו של אוגוסטוס (Augustus) הנובן, בתחילת דרכה של האימפריה, התבצעה רפורמה חלקית שתוצאותיה היו החלפת הקבורה בשריפת הגוויות - שגם אותה קשה להגדיר כדרך אחרונה הולמת לאדם. אך צעד זה לא פתר את הבעיות האחרות הקשורות בסילוק האשפה.

אם מערכות המים והביוב של רומא, ככל שהנדסתן עוררה רושם חיצוני עז, נראו באור שונה לחלוטין תחת בחינה מדוקדקת, הרי שניתן לומר אותו דבר לגבי מערכת הדרכים בעיר. באזורים רבים נעשה שימוש בשבילים ובמעברי עגלות פרימיטיביים, שלפני כן לא הורחבו מספיק בכדי להכיל את התנועה על גלגלים. גם כאן ניתן לראות כי רק בערים החדשות והקטנות יותר יצא לאור הסדר הרומאי. בערים אלו ניתן לראות מדרכות רחבות להולכי רגל, שעל אף שהיו קיימות גם ברומא, הרי מעולם לא הפכו נפוצות בכל חלקי העיר, משום שהחנויות המשיכו לחסום את הדרכים הציבוריות, שהיו בעצם מעברים צרים. בתקופת הרפובליקה, לפי דברי קרקופינו (Jerome Carcopino), היו רק שני רחובות בכל רומא, שהיו רחבים מספיק כדי לאפשר לשתי כרכרות לעבור בהם במקביל: ויה סאקרה (Via Sacra), שהיה דרך התהלוכות והמצעדים, ו-ויה נובה (Via Nova), ששמה מלמד על היותה חידוש בנוף העירוני של רומא. אחת מהן חצתה והשנייה איגפה את ה-פורום רומאנוס (Forum Romanum). הדרכים הרומאיות היו ברוחב שנע מארבעה מטר ועד שמונה מטר בחלקים של הדרכים הראשיות; הרוחב הממוצע לכבישים היה כחמישה מטר. במלים אחרות, שתי השדרות העיקריות ברומא לא היו אלא המשך של הדרכים הראשיות הקיימות; שיטה זו לא חדרה לשאר חלקי העיר.

כאשר הגידול באוכלוסית רומא יצר דרישה לתחבורת כלי רכב על גלגלים בעיר, הפך העומס לבלתי נסבל. אחת הפעולות הראשונות של יוליוס קיסר (Julius Caesar) לאחר עלייתו לשלטון היה האיסור על תנועת כלי רכב במרכז העיר במשך היום. התוצאה הייתה רעש מתמיד, שנגרם כתוצאה מתנועת מרכבות העץ והברזל על דרכי האבן בשעות הלילה; בתקופה מאוחרת יותר ידוע כי הרעש גרם לנדודי שינה קשים למשורר ג'ובנאל (Juvenal) (55-123). כפי שעומס כלי רכב ממונעים משפיע היום על ערים קטנות כגדולות, כך גרם הגידול במרכבות הרתומות לבעלי חיים לתנועה צפופה יותר בכל מקום. מסיבה זו הרחיב קלאודיוס (Claudius) את איסורו של יוליוס קיסר, וכלל בו את כל התחומים העירוניים באיטליה; האדריאן (Hadrian), ששלט באימפריה בשנים 117-138, הגביל את מספר המשאות להם הותר להכנס לעיר - ובכך הגביל גם את התנועה בשעות הלילה. מרקוס אורליוס (Marcus Aurelius) הרחיב עוד יותר את מסגרת האיסור, שכלל עתה את כל ערי האימפריה. במשך מאה וחמישים שנה הפך עומס התנועה מקשה לבלתי נסבל.

העובדה שחוקים אלה התייחסו גם לערים החדשות, עם רחובותיהן הישרים והרחבים יחסית, מצביעה על כך כי יתכן שתנועה רבה מכדי שהרחובות יוכלו להכיל היתה חלק מאופיו של הסדר העירוני החדש. הסיבה לחוסר יכולת זו זהה לזו שהופכת את חוקי התנועה של ימינו, עם הרחבת והכפלת עורקי התחבורה, לחסרי תועלת ובלתי מתאימים: לא נעשה כל נסיון לווסת את צפיפות הקרקע עצמה, או לצמצם את צפיפות האוכלוסין בבנייני המגורים. באורח אבסורדי, דוקא אותם הגורמים שהביאו לגידול בתנועה נשארו מחוץ ליכולת השליטה. וכאילו צפיפות רבה בבניינים לא היתה מספקת, עוני וחוסר מקום גרמו, לפי מרשל (Matial) לרחובות רבים להחסם בדוכנים ומחיצות של קצבים, מוכסים, ספרים וסוחרים (92 לספירה). רומא הלכה והתרחקה מהשגת פרופורציה צודקת כלשהי בין הדרכים והבניינים, בין צפיפות התנועה וצפיפות הדיור. הרשות העירונית נתנה את רשותה, ובעצם הזנחתה ניתן לומר שהיא סיפקה עידוד לשיכון המוני אדם ביחידות דיור צפופות ביותר, שנקראו "איים" (insulae). איים אלה משלימים את בורות השופכין של רומא כדוגמאות הקלאסיות לניהול כושל של משק עירוני.

רומא מציגה את הניגוד הבולט לעין של מעמד שולט מנצל מול מעמד פועלים מדוכא, כפי שאמר פטרוניוס ארביטר (Petronius Arbiter) (עד 66 לפנה"ס) ב"סטיריקון": "עבור האנשים הקטנים הכל מסתיים ברע; כיון שמלתעות המעמדות העליונים תמיד חוגגות בשמחות". קובץ אצילים, כ-1800 משפחות, החזיקו באחוזות פרטיות גדולות, לרוב עם גנים רחבים ובתים גדולים מספיק כדי להכיל משמר שלם של משרתים חופשיים ועבדים; במקביל חיו בני המעמד הבינוני - פקידים, סוחרים ומעסיקים תעשייתיים קטנים - בבתי דירות מהסוג שנחשף בחפירות הסמוכות לנמל אוסטיה. רובעים אלה היו הולמים למגורים, אך דייריהם שילמו בתקופת יוליוס קיסר שכר דירה, לפי דברי פרידלנדר (Ludwig Friedlander) (ר"ב), שהיה גבוה בערך פי ארבע ממה שהיה נהוג בערי איטליה האחרות. בניגוד בולט לכך חיו המוני האדם שנמנו על מעמד הפועלים בכ-46,000 בתי דירות, שכל אחד מהם הכיל בממוצע כמאתיים איש. היחס בין בתי הדירות לארמונות המרווחים היה זהה ליחס שבין בורות השופכין הפתוחים ל"ביוב הגדול". בניית "איים" אלה, כמו בניית בתי הדירות בניו יורק, היתה יוזמה ספקולטיבית, בה נפלו הרווחים הגדולים בידי קבלנים שבנו מבנים רופפים שבקושי עמדו על שלדם, ובעלי בתים רודפי בצע, שלמדו כיצד לחלק את הרובעים הישנים לתאים צרים עוד יותר שיכילו עוד דיירים עניים ויגדילו את הכנסת השכירות ליחידת דיור (ניתן לציין, לא בלי חיוך ציני, כי כלי הרכב היחידים שהורשו לנוע ברומא במשך שעות היום היו אלה של קבלני הבנין).

קראסוס (Crassus), שצבר הון עצום בבעלות על בניני דירות, התרברב כי הוא מעולם לא בזבז כספים על בניה; היה ריווחי יותר לקנות בנינים ישנים וניזוקים חלקית ולהשכיר אותם לאחר שיפוצים זעומים. מבצעים שיטתיים לחיסול שכונות עוני, כדוגמת השריפה הגדולה של נירון (Nero), הגדילו את חוסר מקומות הדיור וחיזקו עוד יותר את אחיזת בעלי הבתים החמדנים. אם כן, התזונה המסורתית של העבד - קיצבה דלה המספיקה כדי לשמור על גופו בחיים - תאמה למקלטו המדכא באותה מידה - צפוף, רעוע ומבחיל. אלה היו התנאים שסופקו ל"אזרחים החופשיים" של רומא.

אפילו בכפרים הניאוליטיים הפשוטים ביותר היה הבית יותר מאשר מקלט לגוף הפיסי: הבית היה מקום המפגש של דייריו; האח המבוערת היתה מרכז הטכס הדתי, בנוסף להיותה כלי עזר בבישול; היא היתה משכנו של אל הבית ומקום הקיום של המשפחה, בהיותה גינזך לערכי המוסר שאינם נמדדים בכסף. קשרים ומסורות אלו לא היו קיימים באיים הרומיים. מקלט חשוף היה מספיק כדי לסחוט את הרווח המירבי מבנינים רעועים ושטח דחוס; משמעותה של הכרה בערכים אחרים היתה צמצום אפשרויות הסחיטה הכספית. כל שימושי הבית המסורתיים, כל הערכים הרגשיים שנקשרו למשפחה עצמה על ידי סופרים כדוגמת קיקרו, היו נכונים רק לבתי העשירים. איש לא העמיד פנים, כאילו תושבי משכנות העוני של רומא נהנו משמירתן של רוחות מיטיבות או היו יכולים להשתתף בסעודות הטכסיות ובפולחנים המשפחתיים. נכון אמר טיבריוס גרקחוס (Tiberius Gracchus), לפי דברי פלוטרכ: "לחיות השדה ולצפורי האויר יש את מקומות המסתור שלהן, אך האנשים שנלחמים ומתים עבור איטליה לא נהנים מברכות האור והאוויר". תחת שלטון האימפריה היה קיים ברומא אפילו מחסור באור ובאוויר. הקומות נערמו זו על גבי זו, כפי שלא קרה בעבר בהיסטוריה המתועדת. במהלך המאה השנייה קרא גיובנאל:

הביטו על גודלה הנישא של האחווה

שם קומות על גבי קומות מורמות עד הקומה העשירית.

בתי העשירים המרווחים, המאווררים, הנקיים, המצוידים באמבטיות וחדרי שרותים, המחוממים בחורף באמצעות תנורי חימום שאדיהם עלו דרך תרכים ברצפותיהם, היו כנראה הבתים הנוחים ביותר שנבנו באקלים ממוזג במקום כלשהו עד המאה העשרים: הישג כביר לאדריכלות הביתית. אך בתי הדירות של רומא זכו בקלות במקום הראשון בהיותם הבנינים הצפופים

ביותר והבלתי סניטריים ביותר שנראו במערב אירופה עד המאה השש עשרה, תקופה בה הפכה צפיפות יתר בבנינים ובחדרים לנפוצה מנאפולי ועד אדינבורו; אפילו לונדון האליזאבטינית נכנעה לזמן מה לאותן עבירות ספקולטיביות. לא רק שבנינים אלה לא היו מחוממים, ללא צנרת ביוב או מים זורמים, וללא אמצעים לבישול; לא רק שהם הכילו מספר גדול של חדרים חסרי חלונות, והיו צפופים במידה בלתי נסבלת; בנוסף להיותם דלים בכל המתקנים הדרושים לניהול חיים סבירים, הם היו בנויים לגובה כה רב ובאיכות כה גרועה, עד שלא הציעו אמצעים כלשהם ליציאה בטוחה במקרה של שריפה, שהיתה תופעה נפוצה באותם ימים. אם הצליחו הדיירים שלא להדבק בטיפוס או להלכד בשריפה, הרי שבקלות היו יכולים למצוא את מותם בהתמוטטות המבנה כולו. התאונות היו שכיחות ביותר. איים אלה היו מקובצים ביחד באופן כה גרוע, עד כי, לדברי גיובנאל, הם "נעו לכל משב רוח". לא היתה זו הגזמה פואטית.

הבנינים והאנשים שבהם היוו את לב רומא האימפריאלית, והלב היה רקוב. כאשר רומא גדלה ושיטת הניצול הפכה יותר ויותר טפילית, התפשט הרקבון למסות גדולות עוד יותר של הרקמה העירונית. רוב תושבי העיר שהתפארה בכיבושי העולם חיו במגורים צפופים, רועשים, חסרי אור, מסריחים ונגועים במחלות, בשלמם דמי שכירות רצחניים לבעלי בתים חסרי רחמים, בעוברים מדי יום מסכת יסורים והשפלה גסה וברוטלית. אמצעי זה רק נשא את הברוטליות הלאה, בחגיגה נמשכת של אכזריות ומוות. אך לפני שנבחן את עינוגיהם העיקריים של הפועלים, באמצעות שיככו את סבלותיהם על ידי מבטים חמדניים לעבר אנשים ששימשו להגברת העינויים וההשפלות, הבה נראה את רומא במיטבה. זאת משום שלרומא היו יותר תכונות אנושיות: למסות האדם אותם ניצלה נראתה רומא, אפילו ברגעים הקשים ביותר שלהם, כגילוי מדהים של יופי וסדר אזרחי, כאילו לא היה מוכתם באלומות ובצע.

3. פורום, ואודיטוריום ובית מרחץ.

לפי המסורת, נוצרה רומא מאיגוד של מספר שבטים זרים ששכנו על הגבעות הסמוכות זו לזו, תחת הנהגתם של הרומאים עצמם, ששכנו על גבעת הפאלאטין (Palatine). סמלו של איחוד זה, כפי שמזכיר לנו לבדן, היה ייסוד השוק המשותף (פורום), עם מקום מפגש (comitium), ששימש בתקופה הראשונה לתחרויות אתלטיות וגלדיאטוריות. אין ספק כי המקדש היה חלק מקורי והכרחי של הפורום, משום שמצב של "שלום שוק", ההכרחי לצורך סחר וממכר חופשיים, נשמר באמצעות הפיכת האזור עצמו לקדוש.

הפורום לא היה רק ככר פתוחה. כפי שהתפתח מוסד זה ברומא, הוא היה למעשה רובע שלם בעל מבנה מורכב, שבו היו המזבחות והמקדשים, היכלי המשפט ובית האסיפה, כמו גם שטחים פתוחים שנתחמו ע"י שדרות עמודים מפוארות. בשטחים פתוחים אלה היו יכולים הנואמים לשאת את דבריהם אל מול קהל אנשים גדול; במזג אור סגרירי נעשו שימושים רבים בהיכלות הגדולים, הבסיליקות. כפי שציין מאו (August Mau) לגבי פומפיי, כל מה שהתרחש בככר השוק היה יכול להתרחש בבסיליקה, למרות שהאחרונה יועדה בעיקר לפעולות עסקיות וליישום הצדק. פשטות הפורום עצמו אפשרה לו להתאים למטרות רבות; אחת החשובות שבהן היתה עריכת כנסים דתיים.

המעבר משטח פתוח למבנה המורכב של הפורום החל בתקופה מוקדמת למדי. רומא, לפי דברי פרידלנדר, חדלה בהדרגה מלהראות כעיריה כפרית גדולה עוד לפני שנת 310 לפנה"ס, ודוכני העץ של הקצבים פינו את מקומם לשולחנות חלפני הכסף, כאשר שוקי המזון שפעו סחורה והתמקדו בסוגי מזון ספציפיים. כבר בשנת 179 לפנה"ס ייסד הצנזור קאטו (Cato) שוק מרכזי גדול למזון ברומא, שכלל גם בית מטבחים בעל תקרה עגולה שניצב במרכז ומסביבו חנויות. בעוד ויטרוביוס ממיין את הנסיון המעשי

שהצטבר עד אותה תקופה, קבע קאטו כי אוצר העיר, בית הסוהר ובית המועצה חייבים להמצא בסמוך לפורום.

עם תוספות שונות לפורום ביוזמת הקיסרים הבאים או, כמו שנהג יוליוס קיסר, בניית פורום חדש באותו איזור, החלו להמשך למרכז יותר ויותר אנשים שהגיעו לשם לצורך קניות, תפילה, רכילות, השתתפות בארועים הצבוריים - כצופים או כשחקנים - וטיפול בתביעות משפטיות. הדרך החדשה שעברה דרך הפורום, ה- ארגילטום (Argiletum), שקישרה את הפורום עם רובעי בעלי המלאכה והסוחרים, הפכה למעבר ענקי, הפורום של נרווה (Nerva), עם כניסתה למתחם.

ל-ויטרוביוס היו רעיונות ברורים ביותר בקשר לגודל האידיאלי. רעיונותיו חזו מראש את התפיסות שהובעו בצורה נערצת ע"י וינסטון צ'רצ'יל (Churchill) בתכניתו לתכנון הבניה מחדש של בית הנבחרים הבריטי. "מידות הפורום", ציין ויטרוביוס, "צריכות להיות מותאמות לקהל, אחרת יהיה המקום צפוף מדי לשימוש, או שעקב נוכחות מועטה, הוא יראה גדול מדי. רוחב המקום צריך להקבע כך, שאם האורך יחולק לשלושה חלקים, שניים מהם יתאמו לרוחב. כך תהיה התכנית מלבנית, והארגון יתאם למטרות הצופים".

הפורום הרומאי היה מרכז החיים הציבוריים לא רק עבור רומא עצמה, אלא עבור האימפריה כולה - למרות שהיו מרכזים דומים אך קטנים יותר בחלקים אחרים של העיר. בין גבעת הקפיטולין (Capitoline) לבין האתר עליו הוקם הארמון המוזהב של נירון ומאוחר יותר הקולוסאום (Colosseum) היה מקום הכינוס העיקרי. כאן התקבצו המוני אדם כדי לחזות במעבר מנהיגי הצבא והמרכבות שנשאו את מזכרות הנצחון, או את המלכים שנלקחו בשבי ונקשרו לגלגליהן. התהלכות עברו מתחת לשערי הנצחון, אשר שימשו ככניסה רשמית למה שהיה, בעצם, מתחם חסר חומה.

משום שהפורום הרומאי היה, בעצם, שילוב של האגורה והאקרופוליס, הוא לא הציג מרכיבים חדשים לחלוטין אותם לא ניתן היה לזהות באב-טיפוס ההלניסטי. ניתן היה למצוא כאן, כנראה, ריכוז גדול יותר של פעולות שונות, רמה גבוהה יותר של סדר פורמלי, התרחבות והגדלה של העקרונות שהיו נוכחים כבר במקומות אחרים בעיר ההלניסטית.

עם היווסדו של סדר חדש זה במרכז החלה התפשטותו למקומות אחרים; בעיקר נראו הסטוים ושדרות העמודים בהם העשיר אוגוסטוס (Augustus) את העיר. במשך פחות מעשרים שנה כוסה ה-קמפוס מרטיוס (Campus Martius), אתר האמפי-תאטרון הפלבאי, בשדרות עמודים שנמשכו ממרגלות הגבעות ועד לנהר עצמו; שדרות העמודים לא היו רק מאבן, אלא כללו גם קירות גבוהים מעץ תאשור (boxwood), שיצרו משטחים נרחבים ופתוחים בהם ניתן היה לנוח, להתבונן בפסלי הדמויות, בתצוגת ציורי הקיר או אפילו בסטו של ה-ספטא (Septa) - מוזיאון גדול של חפצים נדירים, עתיקות ומוצרים מהמזרח הרחוק. תחת שלטון אוגוסטוס נאמד אורכן הכולל של שדרות העמודים לאורך הרחובות בכעשרים קילומטר. סטוים אלו נותרו על תילם עד המאה התשיעית לספירה: פלגים ובריכות של רענון אסתטי הגובלים בדשא וחצץ.

ביחד עם תכנית הציורים התפתחה מגמה לארגון הבניינים באופן סימטרי ביחס לציורים, אפילו כאשר החלוקה היתה מוסתרת למדי, כפי שקמרוני פורום טראיאנוס היו מוסתרים על ידי שדרות העמודים שלפניהם. הבהרה מרחבית כללית זו הרשימה את המבקרים במרכז העיר. בחלק גדול של המטרופולין הגדל היו הרחובות ערבוביה של מעברים צרים, מלאים בסחורות לא מסודרות מהחנויות והפונדקים שבצידיהם, ושורים בצילם האפל של הבניינים הגבוהים שממעל; כאן היו רק טלאים בודדים של עיצוב עירוני - מקדש, באר, סטו או גן יצרו הד אצילי למרכז העיר. אך במקום בו הנדיבות הציבורית והבעלות העירונית על האדמה נתנו לארכיטקט חופש פעולה ליצור בהתאם לדמיונו, נענתה הנפש

הרומית לאתגר המספרי ויצרה קנה מידה ושיטה לויסות תנועת המוני העוברים ושבים, שלא היו כמוותה בסוגי ערים קודמים.

בעוד רומא יודעת טוב יותר מהערים הפרובינציאליות הקטנות את חוסר הכבוד שבצפיפות יתר, היא הבינה גם את משמעות ההדר שבשטח הציבורי המעוצב ביד נדיבה ובמבנים גדולים: ללא הבנה זו, ספק אם היו מצליחים לפתור את הבעיות הכרוכות בצפיפות היתר. בפיתוח הכיפה והקמרון המצרים והסורים הקדומים הגיעו הרומאים לגובה ארכיטקטוני חדש. השמיים לא היו את הגבול, אלא היו הדגם לתכנוניהם. הרומאים הצליחו להעניק למרצאות ולבסיליקה, ברגע בו היו צפופים ביותר, איכות שהפכה את נוכחות מספר רב של אנשים לבלתי פוגעת; זאת משום שהחלל שלמעלה הרים את הלחץ של המסות אשר למטה. בהביטו כלפי מעלה, יכול היה המבקר לנשום ולראות בחופשיות. אפילו היום, בנינים המתוכננים לפי דוגמת בית המרחץ הרומי, כמו תחנת פנסילבניה בניו יורק [נהרסה במסגרת תכנית להרחבתה], שומרים על איכות אצילה זו - או לפחות שמרו, עד אשר שונה מבנה זה על ידי מנהליו הנבונים למעין תיבת נגינה ענקית המוסוית על ידי דלפק מכירת כרטיסים, ובכך השמידו במכה ואנדאלית אחת את הצורה האסתטית ואת היכולת להכיל קהל גדול בצורה יעילה.

המרכיב הארכיטקטוני בו התגלמה השליטה החדשה במרחב העירוני לצורך נוכחות ותנועה המונית היה תרומה רומית מיוחדת. למרכיב זה קראו הרומאים בשם המתאים לו באורח מזור, משום שהוא משקף גם את אופיים ומעשיהם: הוואמיטוריום (Vomitorium). "ליוואמיטוריום" יש שתי משמעויות בלקסיקון הלאטיני: באופן פרטי, זהו חדר פרטי הסמוך לחדר האוכל, בו הקיאו סועדים תאותניים את תוכן קיבותיהם לאחר שהפריזו באכילת מטעמים אקזוטיים ועשירים, רק כדי לשוב לשולחן האוכל ולהנות מעוד מזון. פעולת ריקון הגוף מאוכל הועברה בצורה סמלית לכינוי הפתחים והמעברים הגדולים באמפיתאטרון, דרכם התאפשר לצופים הרבים לצאת במהירות מבלי לרמוס זה את זה.

מידתו של הוואמיטוריום הצבורי, שבהכרח היתה ענקית, קבעה את מידותיהם של שאר חלקי הבנין. בשיקולים הנוגעים לנחילי אדם עצומים, שמנו אלפי ואף עשרות אלפי אנשים, הגיע הדמיון הרומאי למימדי רוממות פואטית, שפעמים רבות אבדה בטיפול בפרטים הקטנים. אם נתבונן היום בשרידיו החרבים של בנין רומי גדול, כגון מרצאות קאראקאלה (Caracalla) או הקולוסאום עצמו, אנו נהנה מיתרון שלא היה קיים עבור הרומאים: אנו מסתכלים על מבנים אלה בפשטותם, כשהם מופשטים מכיסוים היקר והגנדרני (לניעות פרימיטיבית זו חזרה בחלקה מאוחר יותר, כנראה מסיבות כלכליות, בימי דיוקלטיאנוס ו קונסטנטינוס - Diocletian, Constantine).

יתכן שהעירום היה עדיין קרוב לרומא של סקיפיו אפריקנוס (Scipio Africanus); אך עם הגידול בעושרם של הרומאים הם לא נהנו מכך יותר מאשר מהנוהג היווני של ההופעה בעירום במשחקים האולימפיים. עירום עבור הרומאים היה תופעה נלוית לריקון המעיים, או הקדמה לתשוקה; הם העדיפו כל צורה שהיא של קישוט: סוגי שיש ושוהם יקרים ועיטורים מסובכים; הם העדיפו את הסדר הקורינתני על פני הדורי או הטוסקני, דוגמאות עיטוריות מורכבות בפסיפס השבילים, ומעל הכל - ציפוי זהב בכמויות עצומות, שהספיקו במקרה אחד לרצוף גג של זירה שלמה. אלה מאתנו שזוכרים את הכנסיה הקתולית-רומית של וסטמיניסטר בלונדון כפי שהיתה לפני שנות דור, לפני שקירות הלבנים של החלל הרומאנסקי הברור כוסו בעיטורים, יכולים לחוש את ההבדל בין הפשטות של ההנדסה הרומית לבין ההופעה החושנית של המשטחים הגמורים. התרברבותו של אוגוסטוס הגוסס, על כך שקיבל לידי עיר לבושה בלבנים והשאיר אותה לבושה בשיש, עלולה להיות נבובה יותר מכפי שנראה לעין.

בארכיטקטורה הציבורית הרומית היה הגודל בבחינת ערך עליון: הארכיטקט הרומי קבע צורה ענקית לכל ההזדמנויות הקולקטיביות של החיים - בשוק, באמפיתאטרון, בבית המרחץ ובמסלול המרוצים. חלק מצורות אלה הועברו הלאה, לעיר

המאוחרת באלף שנים, כמו בצורת מסלול המרוצים המוארך בעל הסיבובים החדים שהפך ל-פיאצה נאבונה. גם השטחים הפתוחים של רומא שיחקו תפקיד חשוב יותר מאשר ברוב הערים הקודמות. הגנים מסביב לארמונות הקיסריים, שנועדו במקור לשימוש פרטי, נמנים על המקומות הקדומים ביותר שיועדו להנאה ספונטנית בתוך העיר - למרות שכאלה היו תמיד בשפע מחוץ לחומות העיר. העובדה שיליוס קיסר השאיר בעזבונו את גניו הפרטיים לציבור הינה אחת העדויות הראשונות של העברת זכות פרטית לרשות הכלל. למרבה הצער, רומא מעולם לא הבינה את הצורך בנעימויות כאלה ברובעי ובשכונות העוני, שם היה בהן צורך משווע. תרומתה האופיינית ביותר של רומא לצורה העירונית ולהגייתה האורבנית היתה האמבט. בהסטוריה של האמבטים הגדולים ניתן לקרוא את הסיפור המתומצת של רומא עצמה. עם זה החל את דרכו כאומה של איכרים אמיצים, קרובים לאדמה, צנועים בדרישותיהם, קשי יום, סתתי אבן וכורים בעלי שרירים חזקים. באמצעות יכולתם לעמוד בתנאים קשים ולספוג מהלומות הם הפכו לעם החזק ביותר בעת העתיקה. אך עצם כוחם ותעשייתם המתמדת הפכה אותם לאומה של חמסנים ותאותנים, החיים מעמלם של שכניהם, הופכים את עיר האם שלהם לבטן ופה ענקיים, בולעים אוכל, שלל, יצירות אמנות, עבדים, דתות, אלים, פיסות מידע, הופכים כל עידון תרבותי וכל הגינות של החיים היומיומיים למשהו מחריד וברוטלי, סנסציוני ומגעיל, מתנשא וחסר משמעות.

האמבט, כפי שהיה ידוע לסקיפיו אפריקנוס, היה בריכת מים במקום מוגן, בו התנקה האיכר. סנקה (Seneca) הזכיר לנו את התקופה לפני שהרחצה בשמש והצינון הכללי של עור הגוף הפכו לאופנה. אך כבר במאה השנייה לפנה"ס התמסד הנהוג של הליכה למרחצאות הציבוריות ברומא. בשנת 33 לפנה"ס הכניס אגריפס (Agrippa) לשימוש בתי מרחץ פתוחים לשימוש הציבורי, שהיו בצורה אותה יקבל מוסד זה: חלל סגור עצום המכיל קהל אנשים גדול, אולם גדול המוביל לאולם נוסף עם אמבטיות חמות, פושרות וקרות, חדרים לעיסוי, חדרים למנוחה ולאכילה, גימנסיום ומגרשי משחק צמודים להנאת אלה המעוניינים בפעילות אקטיבית, כמו גם ספריות לאוהבי הבטלה או לחובבי ההגות.

בקנה המידה העצום ובשילוב של מתקנים שונים ניתן להשוות את האמבט הרומאי עם מרכז הקניות המודרני האמריקאי, אם כי השואה זו איננה בהכרח לזכותו של האחרון. אך בעוד חייו של האמריקאי הממוצע, הנתון בכלכלת התפשטות כפייתית, הם בעיקרם ריקנות מנופחת לשם רווח, הנשלטת ע"י מכשירים ומלאה בסחורות, הרי שהרכישה ברומא היתה מוגבלת למעמדות העליונים ולסוכני הכספים שלהם בלבד, בעוד שעבור רוב האוכלוסיה היו החיים בעיקר מציאת תחליפים ופיצויים על חשבון הציבור. מה שהחל כצורך של האיכר בהגייתה הפך לפולחן טכסי כדי למלא את ריקנותו של יום חסר מעש. למרות שהרומאים יצרו אינפלציה בערך הדתי על ידי המצאת אל מיוחד לכל הזדמנות בחיים, הרי שהאל העליון אותו העריצו היה הגוף. מסיבה זו מתפארות מספר מצבות קבר שנתגלו בהרגלי האכילה והשתיה הגרגריים של השוכן בקבר, שהן הסיבה העיקרית להמשך זכרונו על ידי ממשיכיו הנעלים באותה מידה. דת הגוף היתה הדבר הקרוב ביותר לאמונה דתית אצל הרומאים, משעה שאלה איבדו את התרפים ואלילי הבית שלהם; האמבט הציבורי היה המקדש. סביבה אידיאלית לבטלנים, טפילים, מציצנים ואקסהיביציוניסטים - כולם מעוניינים בפינוק גופם.

הבנינים עצמם מעידים על עובדה זו: מבחינה ארכיטקטונית, הם נמנים על הישגיה הכבירים של רומא; רק הפנתיאון יכול להחשב כשווה להם. הרומאי לקח עימו את רעיון האמבט לכל מקום אליו פנה: בשדרת סן מישל העמוסה בפאריז מזכירים שרידי אמבט עתיק את מנהגיהם של שוכני העיר בימים קדומים. אין ספק כי לטכס היה גם צד מעשי: ההרגל של נקיון יסודי של הגוף סייע להתגבר על בעיות היגייניות וסניטריות של העיר באזורים אחרים שלה, בעוד הדרם של הבנינים עזר ליצור שלוה פסיכולוגית, שאיזנה במידה מסוימת את הרעש וההמולה של חיי היומיום.

אך למרות תופעות לואי מועילות אלה שרוממו את הרוח, נמשך טכס הרחצה על פני חלק משמעותי של היום, וכיון חלק גדול מדי של האנרגיה האנושית לקראת הטיפול בגוף, שהפך למטרה בפני עצמה. קיומן של אמבטיות פרטיות רבות מספור ברחבי העיר מעיד על כך שהיה, כנראה, הבדל ברור בין הטכס הדתי של הרחצה לבין הטכס האסתטי.

אין להתעלם מהיחס בין האמבט לחיי המין של רומא. באמבט התגבר המבקר על הזלילה והסביאה של ליל אמש והתכוון ללילה הקרב ובא. למרות שנעשה נסיון, לפי דברי קרקופינו, להפריד גברים ונשים על ידי קביעת שעות שונות לכל מין, לא החזיקו תקנות אלה מעמד. תחת השלטון הרשמי של הכנסייה הזהיר סיינט ג'רום (Saint Jerome) את הנשים מפני החשיפה המגרה והמציצנות של בתי המרחץ, שהיו, לדבריו, סכנה חמורה לנפש. אין ספק כי בתי המרחץ היו מקומות מקובלים לזנות; בכך הם הקדימו את בתי המרחץ של ימי הביניים המאוחרים, שנחשבו כבזויים מסיבה זו. אפילו בימים מודרניים - השריד האחרון של האמבט הרומאי, המכונה בית מרחץ תורכי, שומר על הקשר העתיק שלו עם שכרות והשחתת מידות מינית.

4. מוות אחר הצהריים.

אלה שהעצימו את כוחה של רומא נאלצו להרחיב את גבולותיה של האימפריה. חששותיהם מפלישה, כמו גם מחויבותיהם הגוברות להבטחת קוי האספקה ומקורות המזון וחומרי הגלם, עודדו חלום של סדר מדיני אוניברסלי. בעידן ה-"פאקס רומאנה" התקיים חלום זה במשך כמאתיים שנה. קיימת הצדקה חלקית לכיבושי האימפריה, אפילו עבור הנכבשים, במידה והחלום אכן היה אמיתי; משום שחברה אוניברסלית החופשית מהמלחמה ומזוועותיה, מבוססת על צדק ולא על דיכוי ופחד, מעולם לא הגיעה לכלל הגשמה בקרב האדם. זו היתה הסיבה לכך שאלפי רומאים טובים קשרו ותכננו, נלחמו בקרבות והחזיקו בעמדות ומתחמים רחוקים, יצאו לגלות מרצון ומילאו את חייהם במשימות הכלולות במילוי משרות ציבוריות: תקנות אדמיניסטרטיביות, חוקים, תקנות מסים ורשימות רכוש. פקידים רומיים אלו מילאו את חובתם על אף הקושי והשעמום בזכרם על ערש דווי את דבריהם של זנו מ-סיטיום (Zeno of Citium), טרנס (Terence), או וירגיליוס: "...אני אנושי ושום דבר אנושי אינו זר לי".

כאימפריה הצליחה רומא יותר מאשר אתונה, אשר מעולם לא היתה חזקה מספיק כדי להגן, אפילו למשך דור אחד, על האזורים אותם ניצלה. אך למעשה גם רומא לא הצליחה. זאת משום שעיר חלומותיהם של סקיפיו וקיקרו נעלמה עוד לפני שהישנים נערו משנתם: למעשה, היא מעולם לא התקיימה. הסדר, הצדק והשלום של רומא ניבנו והתבססו על ניצול ודיכוי פראיים. בנקודה הגבוהה ביותר אליה הגיעה, נדמתה רומא לעץ אלון, אשר ענפיו הרחבים הסתירו את הרקבון שפשת בבסיס גזעו. החזירים מרחרחים בחפשמ אחר פטריות הצומחות באדמה שמתחת לעצי אלון נגועים במחלה, אך שום סוג מזין יותר של מזון לא יצמח מתחת לעצים אלה. האימפריה, אשר הדפה לאחור את השבטים הברברים שאיימו על גבולותיה, יצרה ברבריות גדולה עוד יותר בלב קיומה, ברומא עצמה. כאן חזר לחיים הרעיון של השמדה והרס סיטוניים, ממנו נמלטה העיר עצמה הודות לצבאות הרומאים, בדמות פנטזיות חולניות עוד יותר. הצלחה טורפנית היתה ערובה לכשלון טפילי חולני.

עצם הכינוי "טפילי" (parasite) היה המצאה רומית הכרחית כדי לתאר את מערכת היחסים האנושית שקודם לכן לא קיבלה צורה מזהה כל כך, וללא ספק פתולוגית. עשירי רומא התפארו במשך זמן רב בשורה ארוכה של טפילים, אשר שירתו אותם וניפחו את האגו הקיבוצי שלהם: במקור היה הטפיל מסוגל לתמיכה עצמית, בהיותו איכר עצמאי או כפרי שעיבד את הקרקע על בסיס של חלוקת הרווחים עם בעל האדמה, שהיה תלוי רק בחלוקת האדמה, אך היה מסוגל, בסך הכל, לדאוג לצרכי עצמו. הטפיל

שקע למדרגה נמוכה יותר: לא היה לו יחס כלכלי חיובי לאדונו: הוא היה מעין חסר חוליות רכרוכי, המייחל בחנופה למוצא פיו של מארחו, שללא טובותיו וחסדיו של זה לא היתה לו כל זכות חיים. באמצעות הצמדותו לאיש העשיר, הוא איבד כל אפשרות של תנועה או תמיכה עצמית. לתופעה זו היו תקדימים רבים בעולם החי.

בטבע מהווה הטפילות סכנה למארח לא פחות מאשר לטפיל הצמוד אליו: אם הטפיל מאבד את יכולתו לתנועה חופשית ולקיום עצמי, גם המארח, במשך הזמן, הופך להיות תלוי בטפיל, ונאלץ להתאמץ יותר על מנת לשמור על קיומו של היצור החלש יותר. העשירים והחזקים מוצאים עצמם לעתים קרובות במצב זה: את המחיה המספקת, אותה סירבו להעניק לשכבות החלשות באמצעים כלכליים, הם נאלצים לתת בצורת שפע ציבורי בלתי מכוון. טפילותה של רומא נוצרה והתפתחה בזכות כיבושה הטורפני; היא הסתיימה בהיווצרות חיים חסרי תכלית, ריקים ותלותיים, שאיפיינו את העשירים והעניים כאחד; חיים אלה היו מלאים בתאבון בלתי ניתן לסיפוק וחרדות שלא ניתן להתגבר עליהן.

אוכלוסייתה של רומא, מאות אלפי אנשים, מילאו תפקיד טפילי במשך תקופת חיים שלמה. האימפריה המתפשטת הפכה למכשיר להבטחת המשך קיומם ותמיכה בהם בדרך אליה התרגלו, באמצעות מתן שוחד חסר בושה לצבא, אשר הבטיח את המשך זרימת השלל, העבדים, השבויים וחיות הטרף, שסופקו ללא הפסק לקיבתה של העיר שלא ידעה שובע.

הפעילויות האוטונומיות של בעל החיים הן כה חיוניות לשמירה על שלמותו, עד כי כל פגיעה בעצמאותו נושאת עימה נסיגה פסיכולוגית. בעיקר ניכר הדבר בתחושה הילדותית של תלות, הנמשכת לגיל הבגרות ומעוררת חוסר אמון עצמי ושנאה עצמית, אשר גורמת לדחף התאבדותי לנקמה. חסרי האונים מפתחים תשוקה לכוח אמיתי, אם לא מוחשי, בעוד אלה שלא חיו את חייהם האמיתיים חשים דחף אלים לגרימת מוות משפיל לאחרים. כדי לרצות את מגבלות קיומו, משנה הטפיל את ערכי החיים, כך שכל פעולותיו מקבלות אופי שלילי. השנאה שהוא חש כלפי עצמו מופגנת כלפי קרבתו מתאימים ושעירים לעזאזל, בכסותה אותם ביאווה הפנימי, תיעובו העצמי ותשוקתו למוות.

על ידי נתינת צורה עירונית לטפילותה, ובאמצעות יצירת בסיס קולקטיבי מוצק במתת הכפול של לחם וקרקס, ביססה רומא את השגיאות הקטלניות של הניצול הפוליטי של ערים וארצות אחרות. למרבה האירוניה, בכניעה לאורח חיים זה היא משכנה את החיוניות הטורפנית שאפשרה את קיומה. בעת שקיעתה תחת תרדמת האשליות של ה-פקס רומאנה, איבדו המנהיגים העשירים הותיקים את אחיזתם. אפילו מחוץ לרומא נעלם השלטון העצמי בהדרגה תחת שלטון האימפריה: הרשויות שקודם לכן היו אוטונומיות נשלטו עתה על ידי אצילים מקומיים, שייצגו את בעלי הקרקע או אילי המסחר, ורשמית היו משרתי המדינה, ששמרו על עצמם ועל מקורביהם בעמדות כוח, באמצעות השיטות עזות הפנים אשר פותחו ברומא. השלום והצדק בהם התפארו הרומאים היו מציאותיים באותה מידה שה"תחרות" אשר קיימת בתנאים הנוכחיים של שליטה בלעדית וצריכה כפויה בעולם העסקים האמריקאי הינה מציאותית. היתה זו העמדת פנים בלבד. עצם הטענה לחוק וסדר סוכלה שוב ושוב על ידי מזימות החצר הרצחניות, הסחיטה התובענית וההתמרדויות הצבאיות שליוו את עלייתו לשלטון של כל קיסר חדש. המשמר הפרטורי (Praetorian) העדיף ללא היסוס כלב מושחת כדוגמת קומודוס (Commodus) על פני יורשו הנכבד והנעלה, פרטינקס (Pertinax), עד כי הם רצחו בשלוות נפש את האחרון.

קיומן של כלכלה המבוססת על טפילות ושיטה פוליטית המבוססת על טורפנות יצרו מוסד רומי עירוני טיפוסי שדבק בשתי תופעות אלו ויצר עבורו תפאורה דרמטית: המנהג הישן של זביחת קרבן דם דתי קיבלה צורה חילונית חדשה בדמות הזירה. החיים הרומיים, על אף הטענות לשלום, התמקדו יותר ויותר בטכסי ההשמדה המבעיתים. ברדיפה אחר סנסציות ברורות

מספיק כדי למלא לרגע את הריקנות וחוסר המשמעות של קיומם קיימו הרומאים מרוצי מרכבות, קרבות ימיים מרהיבי עין באגם מלאכותי ומופעים תיאטראליים ציבוריים שכללו חשפנות ומופעי מין תאוותניים. אך גירוים זקוקים להתגברות מתמדת בעוצמתם על מנת להמשיך ולגרות, משום שהצופים מתרגלים אליהם במהירות; כך הגיע המאמץ כולו לשיא במחזות הגלדיאטוריים, במסגרתם הוסיפו שליחי השלטון מקוריות מעוותת לעינויים האנושיים ולהשמדה האנושית.

תושבי המטרופולין המודרני אינם מרוחקים מספיק מבחינה פסיכולוגית מרומא, על מנת שיהיו מסוגלים להעריך צורה חדשה זו. לנו יש מוסדות זהים למנות יומיות של סדזים: הכתבות בעיתונות, דיווחי הרדיו, תכניות הטלוויזיה, רומנים, דרמות - כל אלה מוקדשים לתיאור ברור ככל האפשר של כל סוגי האלימות, הסטייה, החייתיות, הפשעים הפליליים והיאוש המוחלט. אם כן, על מנת להחזיר את עצם תחושת החיים, התקבצה האוכלוסיה הרומית - גבוהה ונמוכה, שליטים ונשלטים - לזירות הגדולות כדי להשתתף בעצמה בסוגי בידור דומים, המבוימים בדרך מוחשית יותר ומוצגים בצורה אינטימית יותר. בכל יום חזו הרומאים בזירה בעינויים נוראים והשמדה סיטונית - מסוג הפעולות שמאוחר יותר תכננו וביצעו היטלר וסוכניו - רק שהאחרונים לא הפכו זאת להנאה אישית דרך קבע.

עוד לפני שרומא הפכה מרפובליקה לאימפריה כבר היתה העיר תא עינויים קולקטיבי עצום. בתחילה, מציין סנאקה (Seneca), הענישה האוכלוסיה כולה את עצמה במסוה של צפייה בעונש המגיע לפושעים. רומא היתה כה מורגלת לגילויי זועות אלה, עד שאפילו קבלת הנצרות כדת הרשמית לא שינתה מנהג זה. כאשר הואנדלים צבאו על שערי היפו (Hippo), עירו של אוגוסטין (Augustine), התערבו גניחות מגיני העיר הגוססים עם קריאות הצופים בקרקס, שהיו עסוקים מדי בהנאה היומית מכדי לדאוג לסכנה האורבת לחייהם.

טעמם של הרומאים להשמדה היה מפותח כל כך אחרי מאות שנים של מסורת זו, עד כי אין פלא שהם ראו את האתלטים היוונים כלא מענינים ונשיים קמעה: לא היה מספיק דם, סבל ופחד בתחרויות הספורט. החיים שהתגבשו ברומא שלאחר דיכוי מרד העבדים והנצחון על קרתגו בתום המלחמה הפונית השניה היו רקובים מבפנים. החל מהמאה הראשונה לפנה"ס נכנסה רומא לשלבי הקיום האנושי אותם מגדיר פטריק גדס כ"פרזיטופוליס" ו"פיתולופוליס" (parasitopolis, pathopolis): עיר הטפילים ועיר המחלות. כך הפכה רומא לכלי קיבול של החיים השליליים; כיוון החיים התהפך כתוצאה מפעילויות מעוותות והרסניות; רומא המשיכה בפיתוח החוליים אליהם נחשפו כל התרבויות, ביסדה צורה ארכיטקטונית וטכס ציבורי שתמכו בביטוי המתמיד של תופעות שליליות אלו. בדומה להכנות שאנו עושים לקראת השימוש בנשק אטומי וביולוגי, נתנה צורה זו חזות מקובלת ו"נורמלית" למה שהיה אמור להחשב כפעולות פסיכוטיות שאין כדוגמתן. בציויליזציה מתפוררת הפכה הנוכחות המספרית את הטרור והפשע ל"נורמלים". מידת ההחשפות למחלה האוניברסלית הפכה לקנה המידה לבריאות.

הבסיס הכלכלי של טכס סדיסטי זה היה העובדה שמעמד הפועלים של העיר רומא נתמך בנדבות: התמיכה התבטאה במתן לחם שהוצא מהמחסנים הציבוריים ברחבי העיר לכ-200,000 איש. הפיתוי להתמיד בחיים יצרניים, הנושאים תקוה לשיפור בסטטוס הכלכלי, נחלשה בגין העובדה שצורכי הקיום העיקריים - כמו לחם ושעשועים - היו בבחינת תשורות חינם, או כמו בתי המרחץ, שניתנו כמעט בחינם לכלל האוכלוסיה.

כדי להפוך את הנוכחות במחזות לקלה יותר, נקבעו כבר בימי קלאודיוס 159 ימים בשנה כחגים ציבוריים וכ-93 ימים, כרבע שנה, היו מוקדשים למשחקים שנערכו מכספי הציבור. אוצרות ענק בוזבוזו על הפקת יום אחד של אירועים כאלה. זו היתה ההצדקה העממית לחמסנותם של העשירים ולביזה שבוצעה על ידי מנהיגי הצבא. שוב ניתן לראות כיצד דרך החיים הרומית, כמו האמריקאית של ימינו אנו, לא ידעה כל גבול כמותי. אחד מסימני

סיפוק היצר הקיסרי היה הקביעה הפתאומית של ימי חג נוספים שצינו נצחון; עד תחילת נפילתה של האימפריה הרומית, בשנת 354, נקבעו כבר 175 ימי משחקים, כמעט כפול מאשר תחת שלטון קלאודיוס, בעוד ששך כל מספרם של החגים הציבוריים הגיע לכמאתיים.

אף גוף אזרחי, אפילו לא היוונים בשיא האימפריה שלהם, לא נהנה משפע כזה של זמן פנוי, אשר הוקדש לעיסוקים אידיולטיים. אפילו ארצות הברית המתועשת עם שבוע העבודה בן חמשת הימים לא יכולה להשתוות לרומא. בנוסף לכך, אחרי השעה שתיים עשרה בצהריים לא נדרשו יותר העובדים הרומיים, אשר קמו לעמלם עם זריחת החמה, לעבודה כלשהי. המעבר מהחיים הפעילים והמועילים של העיר הרפובליקנית המוקדמת לחיים הפסיביים והטפילים שלבסוף השתלטו עליה נמשך מאות שנים. אך לבסוף הפכה הנוכחות במחוזות ציבוריים, ארציים וימיים, אנושיים וחייתיים, לעיסוק העיקרי של הקיום. כל שאר הפעולות שבוצעו היו קשורות לכך במישרין או בעקיפין.

ממש כמו שהחיים ה"אמיתיים" קיימים היום עבור מליונים רק במסכי הטלוויזיה, וכל הביטויים האמיתיים של החיים הינם משניים בחשיבותם, צדדיים וכמעט מחוסרי משמעות, כך הפכה משמעות השיגרה של הצפיה במחוזות לכפייתית: "ההצגה חייבת להמשך!" לא לחזות בהצגה התפרש כלהיות משולל חיים, חרות ושמחה. סנאקה, מורהו ומלווהו של נירון הצעיר, ראה את נוכחותו במשחקים הגלדיאטוריים כעינויים לנפש; אך הוא המשיך ללכת. ההרגל של צפיה קבועה במחוזות היה כה מושרש עד כי אפילו השפוי ביותר מבין הקיסרים הרומיים, מרקוס אורליוס, לא הצליח להפסיקו ללא פחד מתגובה ציבורית עוינת. היה זה מסוכן עבור הקיסר לחשוף, אפילו באמצעות אי נוכחותו, את סלידתו האישית.

הצורך בבידור המוני שכזה הפך להכרחי ביחס לחוסר התועלת שבשאר הקיום. אפילו החיים האינטלקטואליים של רומא, שמעולם לא הגיעו לרמתן של הערים היווניות, גילו ריקנות וחוסר תוכן דומים. למרות שרומא לא הרחיקה לכת עד כדי המצאת תכניות החידונים האהובות על צופי הטלוויזיה, היו האנשים מעוניינים באותו סוג של שאלות ריקניות: כמה אנשים חתרו בספינתו של אניאס (Aeneas)? מה אכל סקיפיו לארוחת בוקר לפני שכבש את קרתגו?

הגענו, אם כן, לצורה עירונית חדשה, הקרקס: אזור סגור תחת כיפת השמיים, בו התאספו עשרות אלפי רומאים כדי להתבונן במחוזות; חלקם בילו שם את כל היום, משום שההופעות החלו כבר בבוקר. כאן הגיעה השליטה הרומית בבעיות הנדסיות לשיאה: ההנאה הרומית מהישגים כמותיים קיבלה צורה ארכיטקטונית שעצם הצלחתה היה תלוי בכמות ובמסה; הצופים התמקמו בקומות שנבנו זו על זו בשיפוע זוויתי תלול.

הצורה החדשה התאימה למטרות רבות. המחזה היה טבוע כה עמוק באופיה של רומא, עד שאפילו התאטרון עזב את תכנית חצי הסהר המסורתית וקיבל צורה חדשה - מעגל שלם. עם שינוי זה פינתה הדראמה בסגנון היווני את מקומה לסוג של אופרה, שהיתה חלק מאפקטים חזותיים, ומאוחר יותר התפתחה לפנטומימה - שללא ספק נדרשה כיון שהקהל היה גדול מכדי לשמוע בברור את הדברים הנאמרים בחלל הפתוח.

רומא הפכה לזירת הזירות, בה היו הפעילויות הרגילות של העיר כפופות לייצור ההמוני של תחושות אלימות המבוססות על תשוקה, עינויים ורצח. התמים ביותר מכל סוגי ההופעות היה מרוץ הכרכרות, למרות שהאפשרות של התנהכות הכרכרה והמחצות הרכב מתחתיה ריצתה, קרוב לודאי, את הכמיהה לדם, כפי שקיימת גם היום אפשרות כזו במרוצי המכוניות. אך ההופעה הגדולה מכולן בזירה, זו שהשאירה חותם מיוחד על העיר בהתנוונותה האופיינית, היתה המחזה הגלדיאטורי.

המשחקים הגלדיאטורים החלו להערך ברומא בשנת 264 לפנה"ס ע"י הקונסול דסימוס יוניוס ברוטוס (Decimus Junius Brutus), לרגל הלווייתו של אביו; אך הרומאים הפכו אותם ליעילים יותר על ידי השימוש בתחרויות הקטלניות לצורך ענישה ציבורית של פושעים, שבתחילה שימשה, כביכול, לצורכי הרתעה, בנוסף

להיותה אמצעי בידור. עד מהרה הפך סיבלו של הפושע להנאתו של הצופה, ואפילו ריקון בתי הכלא מדייריהם לא הספיק כדי למלא את הדרישה הפופולרית. כשם שקרה עם הקרבנות הדתיים של האצטקים, גם כאן נשלחו משלחות צבאיות במטרה לספק מספר גדול של קרבנות, בני אנוש ובעלי חיים כאחד. כאן עונו גברים ונשים באמצעות כל מכשיר או דרך שניתן להעלותם על הדעת, לשם הנאת הציבור. כאן נטבחו בעלי חיים מבלי להאכל לאחר מכן, כאילו היו רק אנשים.

שני המוסדות האופייניים שעזרו להפוך את העיר ההלנית לבלתי נשכחת, הגימנסיום והתאטרון, התפתחו במלואם ממקור דתי - משחקי הלוויה וטכסי האביב והקציר. ניתן לומר אותם דברים לגבי רומא, אך בהבדל מסוים. ברומא הפך המוות הטראגי, הנתפס באורח דתי ומעורר רחמים והתבוננות פנימית מפוכחת, לרצח המוני הזורה פחד חסר גבולות בכל חלקי העיר. באותה מידה הפך ניבול הפה הבריאה של הקומדיה היוונית העתיקה, עם ההומור המיני הגס שבה, למשחק מגונה באברי המין הקולקטיביים, במסגרתו הפך חוסר האונים לסדיזם, זיוף ותשוקה מינית פרועה. במחזה הרומי עוותו וחוללו אפילו הדחפים החייתיים הכנים ביותר.

התרוץ המקורי אשר הצדיק את קיום המשחקים הגלדיאטוריים - עם הסיכוי שהיה בהם לדחיית ביצוע גזר הדין - במקום הסתפקות בהוצאה להורג של פושעים היה הדרישה הקולנית של הקהל לרצח אכזרי, ללא קשר לקרבן עצמו. אחת הפופולריות ביותר מבין זוועות אלו היתה הרצח בשרשרת: נקבע שקרבן אחד יהרג על ידי אחר, שבתורו נפרק ממנו נשקו והוא נהרג על ידי קרבן שלישי, וכך הלאה. השימוש המאוחר יותר בבתולות נוצריות כמנחות מיוחדות במחזה הוסיף מימד חדש: בתוליות חפה מפשע, המופשטת עירומה בטרם תושלך לאריות. למען הצדק אוסיף כי קיימת עדות לכך שהקהל דרש את שחרורו של אנדרוקלס (Androcles), כאשר האריה שמכפו שלף פעם קוץ סרב לטרוף אותו. דוגמא כזו של גילוי ספורטיביות הינה נדירה מכדי שנפסח עליה אפילו עכשיו.

הראשונה מבין הזירות הגדולות, קרקס פלאמיניוס (Flaminius), שנבנה בקמפוס מריטוס (Campus Maritus) שליד נהר הטיבר בשנת 221 לפנה"ס, היה כבר מבנה גדול למדי. צורה מוקדמת זו התפתחה ממסלול המרוצים השטוח של המאה הרביעית לפנה"ס, שמושבים לצופים בו נבנו על הגבעות הסמוכות. יוליוס קיסר בנה מחדש את הקרקס העתיק והגדול ביותר, סירקוס מקסימוס (Circus Maximus) - מבנה שבאורח מסתורי לא הצליחו לחשוף את שרידיו - וזה היה כה גדול עד שהכיל, לפי מקור מהמאה הרביעית, כ-385,000 מקומות לצופים, על אף ש קרקופינו מעריך את מספר המקומות ב-255,000, וקורטיוס (Curtius) "רק" ב-80,000. למרות שמרוצי הסוסים נמשכו תקופה ארוכה יותר מאשר המחזות הגלדיאטוריים, ולו רק משום שהראשונים הפכו לצורת התחרות העיקרית שהותרה בביזאנטיון הנוצרית, הרי דוקא בתאטרון שנועד לרצח המוני הגיעה הצורה הארכיטקטונית לשיא התפתחותה. הקולוסאום, שבנייתו החלה על ידי וספאסיאנוס (Vespasian), הושלמה על ידי טיטוס (Titus) ועוטר על ידי דיוקלטיאנוס, הפך למודל לעבודות דומות בערים קטנות יותר - בעוד 45,000 המקומות שבו הציבו סטנדרט של גודל, אותו לא ניתן היה לעבור פרט למבנים ברומא עצמה, עד ימינו אנו.

אפילו אם נתיחס להערכות הנמוכות יותר, הרי שנראה כי כמעט מחצית מאוכלוסייתה של רומא היתה יכולה להיות בעת ובעונה אחת בקרקסים ובתאטראות של העיר. זהו יחס גדול יותר ממה שהתאפשר בכל עיר אחרת, עד שהתקשורת האלקטרונית הרחיבה לבלי סוף את שטח ההופעה ומספר הצופים. אפילו בעיר פרובינציאלית קטנה כדוגמת פומפיי הכיל האמפיתאטרון כעשרים אלף מקומות, שהיו כנראה למעלה ממחצית האוכלוסייה. כוללנות דומה איפיינה את בתי המרחץ, אם נוסיף את מאות המוסדות הפרטיים למספר המרחצאות הציבוריים העצומים.

הזירה והאמבט היוו, בעצם, את התרומה הרומית החדשה למורשת העירונית - הראשון מטמא והשני מטהר אותה. שניהם

נתפסו כמבנים עצומים לבידור עממי, בתקופה בה דרש ארגון ההמון דחיסות מרחבית וצפיפות מגורים גבוהה. שתי צורות אלו החלו להתקיים ביחד ונעלמו ביחד. במהלך קיומן הן ספגו אנרגיות ואמצעים שאלמלא הופנו לעברן היו יכולים לתרום לכיוון מועיל יותר, כמו שיפור חיי הכלל והשבת הפעילות האוטונומית. על חשיבותם של המחזות הגלדיאטוריים בתקופה זו ניתן ללמוד מכך ש-קונסטנטין (Constantine), אשר העז להפוך את הנצרות לדת הרשמית של האימפריה, לא ביטל את המחזות, ואפילו לא את המשחקים הגלדיאטוריים. עם זאת, בשנת 326 הוא הפסיק את הנוהג של זריקת אסירים לחיות. רק בשנת 404, שש שנים לפני נפילת רומא בידי הצבאות הברברים של אלאריק (Alaric), הופסקו הקרבות הגלדיאטוריים לפי פקודתו של הקיסר הונוריוס (Honorius).

בתקופה זו כבו המאורות העתיקים של העולם הקלאסי. בשנת 394 התקיימו המשחקים האולימפיים בפעם האחרונה ובשנת 537 הפסיקו המים לזרום במרחצאות קאראקאלה, על אף שהעגלות העמוסות בעצי הסקה לתנורים שחיממו את המים הפסיקו לפרוק את מטען שנים רבות קודם לכן. משמעות רבה היתה גם לסגירת אסכולת אתונה, תרומתה הגדולה של יוון לחיים אלה, שבלעדיה היו עלולים להיות עוד יותר מוגזמים בגשמיותם. התרבות ההלנית העתיקה של נפש בריאה בגוף בריא, והתרבות הרומית של גוף חסר נפש, משועבד לתחושותיו וחי כטפיל לכוחו שלו, שתיהן נעלמו ביחד.

אך סופן של דרך החיים הרומית והמורשת העירונית של רומא היה נראה לעין באמפיתאטראות הגדולים עוד שנים רבות קודם לכן, לאלה שהיתה להם את היכולת לראות. עם הפיכת החיים לזועפים וקודרים יותר, כאשר הפחד, הסבל והמוות לא היו עוד מוגבלים לקרקס, לא יכלו לשאת זאת אלה שהיו ערים למציאות הסובבת אותם ורגישים למרכיביה השטניים. הם עזבו את מושביהם, שנותרו בולטים לעין בריקנותם בזירה, עם פערים ההולכים וגדלים ככל שהאוכלוסיה עצמה הלכה והצטמצמה. פאראזיטו-פוליס הפכה לפאתולו-פוליס. ומאוחר יותר, פאתולופוליס הפכה לפסיכו-פאתולופוליס, עם נירון או קליגולה כשליט אבסולוטי. פאתולופוליס זו היתה כבר מעבר לתקוה כלשהי, אפילו כאשר הפכה לטירנופוליס, וניסתה להשיג בטחון והמשכיות באמצעות סטטוס ומקום מגורים קבוע. כוח ההרגל הגדיל את עוצמת הנפילה. "Sauve qui peut!" (הצל את חייך "כל אחד לעצמו"). נותר עתה רק שלב אחד בהתפתחות העיר, וזה הגיע בהקדם: נקרופוליס, עיר המתים.

במאה החמישית נגמרה ההצגה במרכז האימפריה, למרות שהיא נמשכה אלף שנים נוספות באגף המזרחי שלה, שם הצליחה ביזאנטיון במאמץ אדיר להתאים כהלכה את התכנים של חיי רומא כדי לשמר את מוסדותיה במצב של התפתחות מבוקרת, עם מידה רבה של זהירות. ביזאנטיון נודעה בעיקר בזכות שיפוריה באמנויות הצבא. מקצת מאמנות וחיים אלה עדיין נראה לעין ברודוס.

כאשר הפכו האמפיתאטראות לקונכיות חלולות, לא נעלמו לפתע כל המשתתפים הקודמים. היה ניתן לראות אותם משוטטים ליד הדרכים הראשיות של העולם הרומי העתיק, עוצרים בחצר ברברית ומנסים לקבץ צופים ליריד: מרים המשקולות, האקרובט, הרוכב האמיץ והאדם המוליך דוב. כבבואה בנפש האירופאית, אולי זיקה חיה של בשר ודם מדור לדור, היו אבות מלמדים את אמנותם לילדיהם, לעתים היו ממשיכים את משחקם כשהם מחרפים את נפשם, אך לא עוד מחויבים למוות. דברי הימים של הנזירים לא הבחינו בהם, וגם אם היו ערים לקיומם, הרי שלא ידעו לזהות אותם. אך הקרקס נותר בחיים כצל או כתמצית, ולבסוף חזר לחיי העיר המודרנית. כשהם נקיים מהחטאים הרומיים שלהם, ממשיכים הקרקסים והביברים שנותרו להזכיר את דרך החיים של רומא. הם מזכירים, בנוסף לכך, כי רומא עצמה היתה פעם "ההצגה הגדולה בתבל".

העיר רומא, על גדולתה הפיסית ועושרה הרב, דמתה לאימפריה אותה כבשה. כדי להבין את היקף נכסיה של העיר יש צורך לספור ולקטלג את הרכוש הרב. מלכתחילה היה הכל בסדר גודל עצום ברומא: מאפיין זה היה טבוע באופיה עוד כשהיתה גדולה במעט מכפר; כאשר המלך סרויוס טוליוס (Servius) בנה את החומה הגדולה הראשונה, היה גודלו של השטח התחום למעלה מ-4,000 דונם, כאילו שנלקחה בחשבון צמיחה עתידית בקנה מידה גדול. רוחב החומה עצמה היה כשנים עשר מטר - מספיק כדי לאפשר לשתי מרכבות לעבור זו לצד זו. בהתייחס לטכנולוגיה הצבאית הפרימיטיבית בה נעשה שימוש, קשה להסביר את העובי המסיבי של חומות יריחו, אך באותה מידה קשה למצוא הסבר הגיוני גם לעוביה של חומת רומא.

שטחה ואוכלוסיתה של רומא המשיכו לגדול עד המאה השלישית לספירה. לאחר בניית החומה של הקיסר אורליאנוס, בשנת 274 לספירה, היה שטחה של רומא 13,292 דונם, בעוד סך כל השטח הבנוי, כולל האזורים הסמוכים לחומה מצידה החיצוני, היה 19,760 דונם, אם נסתמך על ממצאיו של קרקופינו: עיר עצומה גם במושגים מודרניים.

ספירת המלאי המקיפה הראשונה של תכולתה של העיר רומא נערכה רק בתקופה מאוחרת למדי, והיא כלולה בסקר רשמי שנערך בשנים 312-315. הרשימות שנמצאו מסייעות בידינו להשלים את הפרטים החסרים בתמונה הכללית, שאת קוי המיתאר שלה מהוים השרידים והחורבות שעדיין עומדים, במידה זו או אחרת, על תילם. אלה ממצאי הסקר: 6 אובליסקים, 8 גשרים, 11 בתי מרחץ ציבוריים, 19 "ערוצי מים", 2 קרקסים, 2 אמפיתאטראות, 3 תאטראות, 28 ספריות, 4 בתי ספר גלדיאטוריים, 5 במות לצפייה בקרבות ימיים, 36 קשתות שיש, 37 שערים, 290 מחסנים, 254 מאפיות ציבוריות, 1790 ארמונות, 46,602 בתי מגורים.

לכך הוסיף לנציאני 926 בתי מרחץ פרטיים - הוא ציין כי בכל רגע היתה אפשרות ל-62,800 אזרחים להשתמש בהם בעת ובעונה אחת - 18 ככרות ציבוריות, 8 מדשאות שהיו פתוחות לאורך כל השנה לשימוש הציבור, כפי שמציין סטראבו (Strabo), "למשחק בכדור, גלגול חישוקים, או האבקות"; כמו כן היו כ-30 פארקים וגנים, אשר נועדו בתחילה לשימוש הפרטי של העשירים, אך במשך הזמן הפכו לרכוש הציבור. הסקר לא כולל את 700 הבריכות הציבוריות ו-500 המעיינות, שאספקת המים אליהם הגיעה מ-130 נביעות ומאגרים, אותם סקר טאקר (T.G. Tucker) (ר"ב). מקורות מים אלה הם אולי תרומתה המסנוורת ביותר של רומא העתיקה לעיר המודרנית, כפי שעדיין ניתן לראות ולהתרשם ב-פונטנה די טרווי (Fontana di Trevi).

לעיר זו של החיים יש להוסיף את עיר המתים. הכוונה לא רק לבתי הקברות ולמצבות הזכרון. בנוסף לאלו היה גם מספר עצום של פסלים, 3,785 פסלי ברונזה, ובסך הכל כ-10,000 דמויות. אם כן, קסיודורוס (Cassiodorus) קבע נכונה כי ברומא היתה אוכלוסיה נוספת מאבן וברונזה, ומבחינות רבות היה מצבה טוב יותר מאשר אוכלוסית החיים. מסורת זו המשיכה להתקיים עם השנים; הפארקים של רומא המודרנית לא מפגרים אחר אלה של העיר העתיקה - והם מובילים על כל עיר אחרת - במספר הפסלים המפארים אותם.

"לך", איבן אריסטידס (Aristides) בדברי השבח שלו לרומא, "מגיעים פירות העונות מכל הארצות והימים ומה שיוצרים האקלימים, הנהרות, האגמים, אמנות היוונים או הברברים. לכן, מי שרוצה לראות את כל אלה חייב לטייל מסביב לעולם כולו, או להשאר בעיר זו. משום שעבודתם ועמלם של עמים אחרים היא כאן, ובשפע".

זוהי ההצטדקות הקלאסית לעיר הגדלה יתר על המידה: רק בזכות תכניו הציבוריים נמתח כלי הקיבול, כך נראה, עד לנקודת ההתפרצות, משום שרומא דגלה בחוסר סלקטיביות כעיקרון

הראשי בקיומה. עד להמצאת המוזיאון כצורה מיוחדת במטרופולין של המאה ה-18, שימשה העיר עצמה כמוזיאון. יש דרך נוספת לתאר את העירוב האורבני העצום, בו היה הכל לתצוגה או למכירה: מקורה של ביקורת מאשרת זו הוא לוציאן (Lucian). "אדם האוהב עושר ומוקסס מזהב ומוודד שמחה בארגמן ובכוח, אדם שלא טעם את החירות, או ניסה את הביטוי החופשי או התבונן באמת, ובני לויתו הקבועים הם חנופה והתרפסות, אדם שהקדיש את נשמתו להנאה, והוא גמר אומר לא לשרת אחר מלבדיה, אוהב מזון מיוחד, יין ונשים, מלא בתחבולות, הונאה ושקר" - אדם כזה "צריך לחיות ברומא, משום שכל רחוב וככר מלאים בדברים אותם הוא מעריך יותר מכל". אחרי שראינו את הישגה האורבני של רומא במלוא טיבו המפואר, הרי שהגודל והבלבול של העיר יצרו כאן התגלמות מושלמת של חומרנות חסרת מטרה: סוג של מונומנט-על כמו אלה של ויקטור עמנואל, אך זמן רב לפני שסמל זה לטעם רע החל להתקיים. בעצם גודלה, קנטרה העיר את כל מי שניסה לקלוט אותה ככלל, מפסגת אחת הגבעות, כפי שניתן לקלוט את אתונה. בעצם פזרנותה, החולנית כמעט, היא הפכה את הבררנות ואת הכיוון הממושע לקשים לביצוע. אפילו היום, האוסף העתיק ביותר של בנינים בשימוש רצוף, האוסף היחיד והגדול ביותר של מזכרות ואוצרות - קרי הואתיקן - מהווה מעין ערימה חונקת של מבנים, כמו קודמתה העירונית הגדולה, למרות שניתן לסבול, אסתטית, את העומס הרב בואתיקן בזכות שדירת העמודים הנפלאה של ברניני. כסמל למירב האפשרויות של הבלבול העירוני, של המסודר והמקרי, ההגיוני והקפריזי, האציל והשפל, רומא נותרה יחודית במשך למעלה מאלפיים שנה. כמו לונדון של היום, היה בה משהו לכל אחד; וכמו לונדון, היו בה מעלות רבות, מהן לא נותר זכר. אין ספק שרומא סבלה מצרעת הכרך הענקי. ברור כי באבחון מצבו של בעל חיים הנגוע במחלה אשר הפכה לכרונית, ישנה נטיה טבעית לזהות את המצב הפתולוגי, אשר השפעתו עלולה להתפשט, עם חייו וקיומו של בעל חיים זה. הנטיה היא ללא ספק מוטעית מיסודה: כל עוד אורגניזם מסוים נמצא בחיים, הרי שהאברים העיקריים שלו ממשיכים לתפקד בדרך פחות או יותר נורמלית, או לפחות בצורה מספקת לשמירה על המשך קיומו. כך בדיוק היה הדבר עם רומא: למרות שהעיר הכילה מספר תאים פתולוגיים שהיה מעל ליכולתו של גוף בריא לסבול, הרי שחלק גדול ממנה יכול היה להמשיך ולתפקד כקהילה אנושית: אוהבים העניקו זה לזו את מתנות האהבה, הורים הגנו על ילדיהם, נהנו מהם ותכננו את עתידם, בעלי מלאכה, בין אם משועבדים או חופשיים, ביצעו את העבודות שהוטלו עליהם במסירות ובנאמנות, ורק כאשר הפכו מקצועותיהם, לקראת סופה של האימפריה, לחובה תורשתית כפויה, אז ניסו להמלט מהעיר ומשלטונה האכזר. ניתן להרחיק לכת עוד יותר: מוסדות חדשים הופיעו כדי לפצות על ריקבונם של מוסדות אזרחיים וחיי המשפחה. עוד לפני שהכת מיתראס (Mithras) - כת דתית שמקורה במיתולוגיה הפרסית, ובשלב מסוים היתה יריבתה הגדולה של הנצרות ברומא העתיקה), הכת המניכאית (Manichean) - על שם מני מיסד אמונה דתית שמקורה בפרס במאה השלישית לספירה והדת הנוצרית מצאו את קהל חסידיהן, כבר החל להתקיים ריכוז עירוני חדש, הקולג' (college). קולגים אלה היו ממשיכי הדרך הידידותיים של שמונה הגילדות הכלכליות המקוריות - שמעולם לא זכו לאהדה רבה מצד הסמכות הציבורית - ומבשרי ההתארגנות המאוחרת יותר של גילדות האומנויות, שדבר קיומן מופיע בעדויות כתובות בתחילת ימי הביניים. למרות שיחס השלטון לקבוצות הנפגשות על בסיס קבוע ובאווירת סודיות היה חשדני ביותר, הרי שבמאה השניה לספירה נוצר הצורך לאשר את פעילות הקולגים כמוסדות חברתיים, אשר הוקירו את ההתחייבות להעניק לחבריהם המתים קבורה הולמת, ולספק לחבריהם החיים תמיכה חודשית. עבדים הורשו להצטרף לקולגים אלו: כך יצרו המוסדות מעין קשר משותף שהתגבר על האלמוניות, חוסר השורשים הרוחניים והבידודות שהיו תוצאה מהגידול המוגזם במימדיה של העיר. קבוצות אלו שמרו על הטכסים המשפחתיים העתיקים, אשר עצם

קיומם לא התאפשר עקב צפיפות הדיור הקשה. הכתובות והמונומנטים שנוצרו על ידי אומנים וסוחרים עלומי שם בכל רחבי העולם הרומי מגלים תחושה של סיפוק בעבודתם וכבוד עצמי; הנפח בקורניסו, החבתן בחביות שבנה - אלה התגאו בדמויותיהם, אשר נחקקו על מצבות קבריהם. אילו לא המשיך בסיס זה של קיום מוצק ונורמלי, היתה רומא נעלמת מן העולם מאות שנים מוקדם יותר.

אכן, למרות שהגרוע מכל כבר נאמר על רומא, חובה עלינו להוסיף משפט אחד: עד סופה אהבו אותה האנשים. גם כאשר נותר ממנה רק צל מקומט ואפרורי של דמותה החולפת, הם המשיכו לזכור את החיוניות העצומה והקסם של מטרונויתה, אם לא את החפזות המוכתמת של נעוריה. אין דבר שיכול להפוך מאהוב למתועב. במשך מאות השנים שחלפו הם שמרו והוקירו את אותם החלקים שניתן היה, במידה מסוימת, לאהבם.

מעבר לכך, היורשים הנוצרים של רומא, למרות זכרונותיהם המבעיתים מהזירה ובידודם במערות הקברים, בחרו ברומא כאבן הפינה לציויליזציה העירונית החדשה אותה בנו. כאשר השפעתן של הכתות המיתראית והמניכאית החלה לפוג - שתיהן המשיכו להתקיים בימי אוגוסטין - והנוצרים החלו לבסס את חייהם על יסודות חדשים, הם ראו בעיר הגוססת עצמה את מרכז העולם החדש. במשך השנים המשיכה רומא להתקיים כעיר, במצב טוב יותר מכפי שהיה מצבן של בית לחם או אנטיוכיה. מרומא יצאו, בסופו של דבר, האחוות הנוצריות אשר כבשו מחדש, לפחות רוחנית, את האימפריה הישנה והרחיבו את קיומה הגשמי. אם כן, רומא נותרה מאגר אנושי. מעיינות עניים יותר, כמו זה של יוון, לא הצליחו להזרים את מימיהם למרחקים גדולים כל כך, או לשלוח את נציגיהם על דרכים טובות שכאלה.

6. גבולות הגידול העירוני.

רומא, אם כן, היא הדוגמה הקלאסית למה שכינה הביולוג ו.ו.מ. ווילר "אב-באו" (Abbau), או תהליך הפירוק (de-building). התפרקותה של רומא היתה התוצאה הסופית של גידולה המופרז, אשר גרם לירידה בתפקוד ואבדן השליטה על הגורמים הכלכליים והסוכנים האנושיים, שהיו הכרחיים להמשך קיומה. בנקודה מסוימת היה צריך הארגון הרומי להפוך "שמימי" יותר, ואז היה ביכולתו לשמור על הסדר באמצעות לימוד והשכלה, ללא שימוש בכוח או חזקה כפייתית. אך רומא לא הגיעה מעולם לנקודה זו; לאחרים לא שימשה רומא מסלול רצוי של שיתוף אזרחי ממושם, אלא דוגמא מפחידה של התפשטות חסרת שליטה, ניצול חסר מעצורים ופיטום חומרני. בשיטה הרומית היתה חסרה מערכת שליטה פנימית, שמקומה במרכז חשוב לא פחות מאשר בערים החדשות. אילו רומא היתה מצליחה לבנות מערכת כזו והיתה פועלת מתוך ריסון עצמי, הרי שאז היה ביכולתה, עם כשרונה לחוק וסדר, לספק מרכיב אוניברסלי נחוץ, שלא היה בנמצא בהתפשטות הקולוניאלית היוונית. משום שנכשלה בכך, תרומתה הראשית להתפתחות העיר היא הלקח השלילי של התפשטותה הפתולוגית; לקח שהוא, כנראה, כה קשה להבנה, עד כי עיר אחרי עיר ממשיכות לראות בהתפשטות פיסית וכלכלית עדות נמרצת לשפע המצוי בה ולתרבותה.

מסיבה זו הרחבת את היריעה לגבי המצב הסניטרי הנורא ברומא, הניהול הטפילי של חייה וטכסי ההשמדה שהיו נהוגים בה. ברקבון וההתפרקות של תרבות אחר תרבות, לאחר שהגיעו לכוח ושליטה מרכזית, ניתן לראות את הכשלון בהשגת פתרון אורגני לבעית הכמות. כל מרכז על-עירוני מפותח מדי בתקופתנו וכל פרובינציה הנוגעת במרכז שכזה מפגינים את אותם סממנים של חוסר ארגון, המלווים בתופעות לא פחות פתולוגיות של אלימות ומוסר ירוד. אלה העוצמים את עיניהם כדי שלא לראות זאת חוזרים, בדיוק נמרץ, על דבריהם ומעשייהם של קודמיהם - הרומאים.

אם נחפש נקודה מסוימת בה היה ניתן לווסת את צמיחתה של רומא, נגיע למסקנה כי התשובה תלויה בשיטה הפוליטית ככלל.

בעיתה של רומא היתה המצאת האמצעי להפצת הכוח והסדר שלה, כדי להביא את האימפריה כולה למצב של איזון ותקשורת פעילה, בו יהיה מוגע פעיל ושיתוף הדדי של כל המרכיבים העירוניים והאזוריים. ניתן לראות, כפי שצינתי, את תחילתה של שיטה זו במבנה ערי המושבות החדשות באיטליה במהלך שנותיה האחרונות של הרפובליקה, ואולי במידה שווה במושבות שהוקמו באפריקה.

למרבה הצער לא הגיעה תנועה זו לנקודה בה תנסה להביא את הערים והמחוזות למצב של שליטה עצמית דמוקרטית והגדלת יכולת סיפוק הצרכים העצמי: זאת משום שחלק גדול מהעודף הקיים יועד להעברה למרכז באמצעות הצינורות, הדולפים מאד, של גובי המס והמושלים הצבאיים. הערים זכו לעתים קרובות למידה מסוימת של עצמאות בשיטה הקיימת; אך היה צורך בשיטה שתעודד את התלות ההדדית ותעניק לאזורי הערים ייצוג יעיל במרכז. אפשרות זו היתה, כנראה, מעל ומעבר לגבולות דמיונם של הרומאים, משום מס השפתיים שהוענק לתפיסת האחדות האנושית של זנו. אליהם הובאו לרומא ושוכנו אחר כבוד בפנתיאון; אך לא היה מקום לנציגיהם החיים בבירה.

קיקרו, ב"החוקים", קבע ש"לכל ילידי הערים האיטלקיות יש שתי מולדות", אחת נקבעת על ידי הטבע ומקום הלידה; האחרת על פי אזרחות. אך מולדות אלו לא היו על בסיס שווה, אפילו לא באיטליה; זאת בעוד מעבר להרי האלפים אסרו הרומאים על נתיניהם בימי קיקרו לטעת עצי זית וגפנים, "כדי שערך חורשות העצים שלנו יהיה גבוה יותר". כך המשיכה רומא את המנהגים המונופוליסטיים הישנים של המצודה העתיקה, מנהגים שהוכיחו במשך למעלה משלושת אלפים שנה כי הם עוינים לאיחוד יציב ושלטון שיתופי יותר מאשר הבדלנות של ערי המדינה היווניות הקטנות.

סוד השליטה הרומית היה "הפרד ומשול". כדי למנוע מצב בו יתאחדו הערים הקטנות יותר כנגד רומא, עודדה השותפה החזקה יריבות ביניהן כדי לסכל אפשרות של התקוממות פרובינציאלית שלמה כנגדה. מצב זה לא היה נחוץ כלל, אילו היתה השיטה הרומית מבוססת על צדק והשתתפות שווה בזכויות ובחובות. במקרה של החברות הרחוקות יותר באימפריה, כדוגמת רודוס, אכן הורשתה מידה ניכרת של שלטון עצמי ואוטונומיה תרבותית: הצורך בעזרה פעילה עלה רק בעת מלחמה. פרט למקרה זה, היה השלטון מבוסס על מערכת יחסים חד צדדית של שליטה ודיכוי. ככל שכלכלתה של רומא הפכה טפילה יותר ותלותה בשדות ומפעלים מרוחקים, אשר סיפקו גרעינים, מתכות, בדים, נייר וחרס, הפכה חזקה יותר, כך הפכה מערכת היחסים לחד צדדית ומונופוליסטית יותר. שם היה נחוץ, כפי שציין הייטלנד (W.E. Heitland) (ר"ב), מצב אחר לחלוטין: "איחוד מלא של הכוחות, אשר יאפשר לכוח המרכזי ולחלקים המנותקים לעבוד ביחד כיחידה אחת".

איחוד כזה אינו כולל רק שלטון עצמי ואוטונומיה אזורית: משמעותו היא גם הפסקת צמיחתה הבלתי בריאה של רומא. מצב כזה היה קיים בגליה במאה החמישית, והוא נוצר בסיוע אותם הכוחות להם לא יכלה רומא. עצם המאבק כנגד כוחה של רומא בתוך הכנסייה הנוצרית, שהתבטא בצמיחתה של כפירות דתיות רבות ברחבי הפרובינציות, מאנגליה ועד אפריקה, יכול להראות כמאמץ להביע באמצעות אמונה דתית עצמאות אותה לא אפשרה המדינה הרומית בדרך אחרת. אך אתגר זה התחיל מאוחר מדי. לרומא לא היה את הבסיס למגע דו-כיווני, משום שבסופה לא היה לה מה להציע בתמורה. על ידי הכנסת הערים למסגרת של תלות בשלטון האימפריאלי לצורך שמירת זכויות האוטונומיה, הכלילה אותן רומא בחולשה המצטברת של השלטון המרכזי.

במשך תקופת ה"פאקס רומאנה" היו מישגים אלו חבויים בחלקם מן העין. ערים חדשות ניבנו כשהן מפורזות, וערים ישנות הזניחו את ביצוריהן וחומותיהן. אך כאשר החלו הברברים לחדור מבעד לקוי ההגנה המרוחקים מדי - אפילו בתקופת הוראסיוס (Horace) הוכו צבאות האימפריה במפלות מבישות - נוצר צורך נואש בחומות מקומיות. ערים קרובות לרומא, כגון אוסטיה, עודדו לבניית חומות להגנה בפני הפולשים - למרות שלשם כך היה צורך

להרוס את המקדשים ולהשתמש באבני הבניה שלהם כדי להתגבר על הדרישה החיונית לאבן חזקה. זו היתה אוטונומיה עם נקמה: לא היתה זו העברה מרצון של כוח לאלה המסוגלים להשתמש בו במירב היעילות, אלא הודאה בלית ברירה בחוסר האונים של האימפריה.

רומא מעולם לא ניצבה בפני הבעיה של גידולה המופרז, משום שהתמודדות עם בעיה זו היתה מתפרשת כאתגר לבסיס הכלכלי והפוליטי של השלטון. במקום לחזק את מצבן הכלכלי והצבאי של הערים הקטנות, בעיקר בגרמניה, אנגליה וגליה, נענתה רומא לאתגר הגדילה המופרזת שלה באמצעות פעולת ספיגה, אשר בסופו של דבר הביאה לקיומן של שתי אימפריות אוטונומיות, במערב ובמזרח. תחת שלטון קונסטנטין ויורשיו הפכה האימפריה הרומית המזרחית, ביזאנטיון, להעתק מתוחכם ובמידה מסוימת אף טהור יותר של המקור, עם קבוצת אומנים מתועשים יותר, צבא ממושפע יותר ושיגרה מסודרת יותר מזו של רומא. במשך אלף שנים הפכה ביזאנטיון את עצירת ההתפתחות לתכונה מועילה בפני עצמה.

אלה שסברו במאה הרביעית כי רומא תמשיך להתקיים עוד אלף שנים שדקו, במידה וזיהו את רומא עם עירו החדשה של קונסטנטין. אך ביזאנטיון, בהתגברה על הטפילות וחוסר הסדר של רומא, יצרה קליפה חיצונית בה הצטמצם מדי שנה גודל האוכלוסייה, והפעולות הפכו יותר ויותר מרוכזות. למעשה התכווצה האימפריה המזרחית למימדי מחוז: המחוז הפך במשך הזמן לאזור עירוני: בסופו של דבר הוגבל האזור עצמו לגבולות העיר, אשר בין חומותיה החלו שוב בגידול מזון לצריכה עצמית של האוכלוסייה בטרם נפלה העיר בידי הטורקים. חלק גדול ממה שנחשב כרב ערך ברומא נשמר בביזאנטיון במצב של התאבנות אלגנטית: קובץ החוקים של יוסטיניאנוס, דברי החכמים היוונים ואמנות ציור הפסיפס. ראוונה (Ravenna) וטורצ'ילו (Torcello) עדיין שומרות על הלהבה המרצדת בגחלים השחורות של האש הגוועת.

עם מודעות מספקת למצבה האמיתי ותבונה מספקת בכדי לפעול בהתאם, היתה רומא מסוגלת לגרום לכל אזור הים התיכון את אשר ניסה ליסיאס לשכנע את אלכסנדר לבצע ביוון. רומא היתה יכולה לשמור ולספוג את כלכלתה של העיר האוטונומית, בעודה מצרפת את העיר למעגל רחב יותר של איחוד פוליטי וסחר כלכלי הדדי. כך נראתה דרכה של האימפריה בימיה הראשונים, עד שאכזריות המלחמה הפונית השניה גרמה לירידה כללית ברמת המוסר של ההנהגה. אך הרומאים מעולם לא השכילו לשמור על מציאות אזרחית וכלכלית זו. יותר ויותר הם נהרו אחרי הכוח וסמליו החומרניים, אשר הפכו לערכים בפני עצמם. ברדיפה אחר הסמלים הם איבדו את אותם ערכים גולמיים שסייעו בידם להשיג את הכוח עצמו.

מבחינת מדע המדינה ותכנון הערים, נותרה רומא לקח משמעותי ממנו יש להמנע בעתיד: ההיסטוריה שלה מציגה סידרת סימני סכנה קלאסיים, המזהירים כאשר מסלול החיים מוביל לכיוון מוטעה. כאשר המונים מצטופפים במספרים שמשמעותם היא חנק, כאשר דמי השכירות לבתים עולים באופן תלול ותנאי הדיוור מתדרדרים, כאשר ניצול חד צדדי של שטחים מרוחקים מפסיק את הלחץ ליצירת הרמוניה ואיזון במרכז, אז חוזרים לחיים, כמעט באופן אוטומטי, התקדימים של הבניה הרומית: הזירה, בית הדירות הגבוה, התחרויות והתצוגות ההמוניות, משחקי הכדורגל, תחרויות היופי הבינלאומיות, מופעי החושפנות ההופכים לנחלת הכלל בסיוע פרסום תדיר, גירוי החושים התמידי באמצעות מין, אלכוהול ואלומות - והכל בסגנון רומי אמיתי. באותה מידה, הגידול במספר בתי המרחץ וההוצאה הכספית המופרזת של בניית כבישים רחבים ומעל הכל - הריכוז הקולקטיבי העצום של חזיונות רגועים נוצצים מכל הסוגים, המבוצעים בתעוזה טכנולוגית עילאית. אלה הם סימפטומים של הסוף: הגדלת הכוח הבלתי מוסרי, הקטנת החיים. כאשר סימנים אלה מתחילים להתרבות, הרי שנקרופוליס עומדת בפתח, למרות שאף אבן לא זזה, עדיין, ממקומה. זאת משום שהברברים הצליחו כבר לכבוש את העיר מבפנים. בוא, תליין! בוא, נשר!